No. ११९४ - घ

Title सारस्वत प्रक्रिया

Author अनुभूतिस्वरूपाचार्य

Extent ५० Age

Subject व्याकरणम् · अपूर्णम्

नं० ११९४-च

सारस्वतप्रक्रिया (व्याकरणम्)
पत्राणि ८२ (अपूर्णम्)

नं० ११९४-च
कर्त्ता अनुभूतिस्वरूपाचार्यः

पयनेमानां ॥ जसी वा ॥ प्रथमे वा ॥ प्रथमाः ॥ चरमे वा ॥ चरमाः ॥ शेषं देववत्
नेमे ॥ नेमाः शेषं सर्ववत् ॥ तयायकैः प्रत्ययान्तस्य ङित्सु परतः शब्दाद्याः
द्वितीयस्य ॥ सर्वशब्दवद्रूपं ङि. स्मैवा वक्तव्यं ॥ द्वितीयस्मै ॥ द्वितीयाय ॥ द्विती
यस्मात् ॥ द्वितीयात् ॥ द्वितीयस्मिन् ॥ द्वितीये ॥ एवं तृतीयः ॥ उभशब्दो नित्यं
द्विवचनान्तः ॥ उभौ ॥ उभाभ्यां ॥ उभयोः ॥ उभयशब्दस्य द्विवचनाभावात्
एकवचनबहुवचने भवतः ॥ उभयः ॥ उभये ॥ उभयं ॥ उभयान् ॥ उभयेन ॥ उ
भयैः ॥ उभयस्मै ॥ उभयेभ्यः ॥ उभयस्मात् ॥ उभयेभ्यः ॥ उभयस्य ॥ उभयेषां ॥ उ
भयस्मिन् ॥ उभयेषु ॥ मासस्यालोपो वा ॥ मासशब्दस्याकारस्य लोपो वा
वक्तव्यः ॥ सर्वासु विभक्तिषु परतः ॥ हसेपः सेर्लोपः ॥ हसादीवंतात्पर
स्य सेर्लोपः स्यात् ॥ स्रोर्विसर्गः ॥ माः ॥ मासः ॥ मासौ ॥ मासौ ॥ मासः ॥ मासाः

मासे ॥ मासोः ॥ मासः ॥ मासान् ॥ मासेन ॥ हो विसर्गः ॥ आदेर्लोपश्च ॥ मा-
सा १८ भ्यां ॥ मासाभ्यां ॥ माभिः ॥ मासैः ॥ मासे ॥ मासाय ॥ माभ्यां ॥ मासाभ्यां ॥ माभ्यः
मासेभ्यः ॥ मासः ॥ मासात् ॥ माभ्यां ॥ मासाभ्यां ॥ माभ्यः ॥ मासेभ्यः ॥ मासः
15 मासात् ॥ माभ्यां ॥ मासाभ्यां ॥ माभ्यः ॥ मासेभ्यः ॥ मासः ॥ मासस्य ॥ मासोः
मासोः ॥ मासाम् ॥ मासानां ॥ मासि ॥ मासे ॥ मासोः ॥ मासयोः ॥ मासु मा-
सेषु ॥ अकारांतः पुंलिंगः ॥ सोमपा शब्दः ॥ सोमपाः ॥ सोमपौ ॥ सोमपाः
आतो धातोरिति विशेषणमन् ॥ धेर्लोपो नामि ॥ हे सोमपाः ॥ सोमपं ॥ सोमपौ
द्वितीयाबहुवचने ॥ सोमपा शस् ॥ इति स्थिते ॥ आतो धातोर्लोपः ॥ धातुसं-
ज्ञेऽन्यत्र अकारस्य लोपः स्यात् ॥ शसादौ स्वरे परे ॥ सोमपः ॥ सोमपा ॥ सोमपा- १८
भ्यां सोमपाभिः ॥ सोमपे ॥ सोमपाभ्यां ॥ सोमपाभ्यः ॥ सोमपः सोमपा

पां ॥ सोमपाभ्यः ॥ सोमपः ॥ सोमपोः ॥ सोमपां ॥ सोमपि ॥ सोमपोः ॥ सोम
पासु ॥ एवं कीलालपा ॥ शंखध्मा विश्वपा प्रभृतयः ॥ आकारांतो
हाहा शब्दः ॥ हाहाशब्दस्याधातुत्वात्र लोपः ॥ हाहाः ॥ हाहौ ॥ हाहाः ॥ हाहाम्
हाहौ हाहान ॥ धात्वंतत्वाभावः ॥ इति केचित् ॥ हाहा ॥ हाहा
भ्यां ॥ हाहाभिः इत्यादि ॥ ईकारांतः ॥ पुंलिंगः ॥ हरिशब्दः ॥ प्रथमैक
वचने ॥ हरिः ॥ औङ ॥ इकारांतादुकारांताच्च परः औकारः पूर्वमापद्यते ॥ ई
ऊ भवतः ॥ हरी ॥ ए ओ जसि ॥ इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे ॥ एका
र ओकारश्च स्यात् ॥ हरयः ॥ औ ॥ इकारांतस्योकारांतस्य औ विषये एका
र ओकारश्च स्यात् ॥ अमस्य लोपः शसस्य नत्वं ॥ हे हरे ॥ हे हरी ॥ हे हरयः ॥
हरिं ॥ हरी ॥ हरीन ॥ टा ना स्त्रियाम् ॥ इकारांतादुकारांतात्परः टा नास्यात्

सा १५ 15

यः काम्यात् ॥ सुहितं यो ॥ हरिणा ॥ हरिभ्याम् ॥ हरिभिः ॥ ङिति ॥ इकारेण
सह उकारान्तस्य च ङिति गुण एव ॥ एकार ओकारश्च भवति ॥ एभ्य
हरये ॥ हरिभ्याम् ॥ हरिभ्यः ॥ ङसि ङसोरस्य ॥ एदोद्भ्यां परस्य ङसि ङ
सोर् अकारस्य लोपः स्यात् ॥ हरेः ॥ हरिभ्यां ॥ हरिभ्यः ॥ हरेः ॥ हर्योः ॥ ह
रीणाम् ॥ ङि औ ङित् ॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ स्यात् स च ङित् ॥ ङिति टेः
ङिति परे टेर्लोपः स्यात् ॥ हरौ ॥ हर्योः ॥ हरिषु ॥ एवं गिरि रवि कवि शि
रि प्रभृतयः ॥ पुंलिङ्गा उकारान्ताश्च विष्णु वायु भानु ॥ प्रभृतयः ॥ एते
रेवं सर्वे सि सिद्धं ति ॥ भानुः ॥ भानू ॥ भानवः ॥ भानुं ॥ भानू ॥ भानून् ॥ भानु
ना ॥ भानुभ्यां ॥ भानुभिः ॥ भानवे ॥ भानुभ्यां ॥ भानुभ्यः ॥ भानोः ॥ भा १५
नुभ्यां ॥ भानुभ्यः ॥ भानोः ॥ भान्वोः ॥ भानूनां ॥ भानौ ॥ भानुषु ॥ ग्राम

ऊणे ॥ हे भानो ॥ हे भानू ॥ हे भानवः ॥ सखिशब्दस्य भेदः ॥ से[illegible]ङौ ऐ
सखिशब्दस्य सेरैर्यो भवति ॥ दिर्घात्वान्‌ टिलोपः ॥ सखा ॥ सुधे रिति
विशेषणात्‌ टकारो यिविषये ॥ इसतो ॥ पिसखायु ॥ सखिशब्दस्य एका
रः स्यात्‌ ॥ पंचसु परेषु ॥ घुटीति ॥ हिवृस्यादृश्यल्लं इतस्य नेयः ॥ प्र
थमा ॥ द्विवचनस्यावाछनस्मि ॥ सखायौ ॥ हे सखायौ ॥ सखायः ॥ स
खायं ॥ सखायौ ॥ सखीन्‌ ॥ सखिपत्योरीकः ॥ सखिपतिशब्दयोरी
कारमः स्यात्‌ ॥ टाङे ङि षु परतः दीर्घत्वात्‌ न भवति ॥ सख्याप
त्या ॥ आगमनमति समिसन्त्यागम ॥ विदेस्व विनापतिना ॥ सखि
भ्यां ॥ सखिभिः ॥ सख्ये ॥ सखिभ्यां ॥ सखिभ्यः ॥ ङस्ङसोः ॥ सखिपतिभ्यां ह्

सा॰ यो ः अगणगमः स्यात् ॥ ङसिङसोः ङे ङकारे परे ॥ सख्युः ॥ सख्युरिति
१९ स्थिते ॥ सखेराङ् उं अकारांतात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारः स्या
18 त् ॥ सखेति ॥ सख्युः ॥ सखिभ्यां ॥ सखिभ्यः ॥ सख्युः ॥ सख्योः ॥ सखी
नाम् ॥ सखमेकवचने ङौ ङे इति ङौ विशेषः सखिपत्योरीत्
ग मः ॥ सख्यौ ॥ सख्योः ॥ सखिषु ॥ पति सप्तम्यन्तस्य माङ्गिनीय योर्हिर
ण्यं वस्य क्रियः ॥ नः तीयादेनु सखिशब्दवत्कर्या समासे एव ॥ स
मासे हि तत्स्यात् हरिशब्दवदेव ॥ प्रजापतिना ॥ प्रजापतये इत्यादि
ः हिशाहेनिनं द्विवचनांतः ॥ द्वि ङौ इति स्थिते ॥ त्यदादेष्टेरः स्यात् ॥ स्या
दौ परे त्यदादेष्टेरकारः स्यात् ॥ द्वौ ॥ द्वे ॥ द्वाभ्यां ॥ द्वयोः ॥ ॥ त्रिशब्दो नित्यं १९

बहुवचनं नपुंवत्त्रिजस॥ इति स्थिते॥ पंचोत्तमस्त्रीयकारे॥ कृते॥ त्र्यादेशः

त्रयः॥ त्रीन्॥ त्रिभिः॥ त्रिभ्यः॥ त्रयाणां॥ नामि स्त्रियां तिसृचतसृ आदेशो भव प२

ति नामि परे ऋ. र. इति रस्य वलत्वम्॥ तिस्रः॥ तिसृणां॥ तिसृषु॥ कतिशब्दो नित्यं ब

हुवचनान्तः॥ कतिशब्दाज्जसि॥ नस्य लोपः लुग्वक्तव्यः॥ कति॥ २॥ कति

भिः॥ कतिभ्यः॥ २॥ कतीनां॥ कतिषु॥ त्रिषु लिङ्गेषु एवं रूपम्॥ ईकारा

न्त॥ त्रिलिङ्गः स्त्रीशब्दः॥ स्त्रियां नामिरियुवौ स्वरे॥ धातोरीकार

उकारयोरियुवौ स्वरे॥ स्वरे परे॥ स्त्री॥ स्त्रियौ॥ स्त्रियः॥ हे स्त्रि

स्त्रि॥ हे स्त्रियौ॥ हे स्त्रियः॥ स्त्रियं॥ स्त्रियौ॥ स्त्रियः॥ स्त्रिया

स्त्रीभ्यां॥ स्त्रीभिः॥ स्त्रियै॥ स्त्रीभ्यां॥ स्त्रीभ्यः॥ स्त्रियः॥

स्त्रियोः॥ स्त्रियां॥ स्त्रियि॥ स्त्रियोः॥ स्त्रीषु॥ एवं सुधीश

सा॰
२
12

भूः ऊकारांतः पुंलिङ्गः स्वयंभूशब्दः ॥ स्वयंभूः ॥ स्वयंभुवौ ॥ स्वयंभुवः
स्वयंभुवं ॥ स्वयंभुवः ॥ स्वयंभुवा ॥ स्वयंभूभ्यां ॥ स्वयंभूभिः ॥ स्वयंभुवे
स्वयंभूभ्यां ॥ स्वयंभूभ्यः ॥ स्वयंभुवः ॥ स्वयंभूभ्यां ॥ स्वयंभूभ्यः ॥ स्वयंभु
वः ॥ स्वयंभुवोः ॥ स्वयंभुवां ॥ स्वयंभुवि ॥ स्वयंभुवोः ॥ स्वयंभूषु ॥ हे स्व
यंभूः ॥ हे स्वयंभुवौ ॥ हे स्वयंभुवः ॥ सेनानीशब्दस्य विशेषोधादस्साहे
स्वरादेशे नु विशेषः ॥ [illegible] ॥ य्वोर्वा ॥ धातोरिवर्णोवर्णस्य संयोगात् ॥ पूर्वो
यस्मादीकारादूकाराद्वास्ति ॥ तदंतस्यानेकस्वरस्य ईकारस्य ऊकार
स्य ॥ यकारवकारौ भवतः स्वरे परे ॥ वर्षाभूपुनर्भूवर्जमिति कमध्या
हृस्याख्यायां सुध्यवनेषु पिता ॥ वाग्रहणादियं विवक्षा ॥ सेनानीः ॥ सेना
न्यौ ॥ सेनान्यः ॥ सेनान्यं ॥ सेनान्यौ ॥ सेनान्यः ॥ सेनान्या ॥ सेनानीभ्यां ॥ २

सेनानीभिः ॥ सेनान्ये ॥ सेनानीभ्यां ॥ सेनानीभ्यः ॥ सेनान्यः ॥ सेनान्योः
सेनान्यां सेनान्यादीनां वा मो नुट् वक्तव्यः सेनानीनां ॥ ङेराम्नि
म् ॥ ग्रामं [illegible] नान्त्री शाह्वास्य उन्मस्य ङेराम् भवति ॥ सेनान्यां ॥ से
नान्योः ॥ सेनानीषु ॥ एवम् [illegible] ग्रामणीप्रभृतयः ॥ एकस्वरात् ॥ नीः
नियौ ॥ नियः इत्यादि ॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वात् ॥ यवक्रीः ॥ यव
क्रियौ ॥ यवक्रियः ॥ धात्ववयवसंयोगाभावात् ॥ उन्नीः ॥ उन्न्यौ ॥ उन्न्यः इत्या
दि ॥ वातप्रमीशब्दस्य भेदः ॥ अमि वातप्रमी मातुः ॥ अमि वातप्रमीनि
ति ॥ ङौ तु वातप्रमी शेषं ग्रामणीसदृशं भवेत् ॥ वातप्रमीः ॥ वातप्रम्यौ ॥
वातप्रम्यः इत्यादि ॥ एवं ऊकारान्तानां ॥ एवं खलपूप्रभृतयः ॥ खलपूः
खलप्वौ ॥ खलप्वः ॥ एवं वर्षाभूः ॥ वर्षाभ्वौ ॥ वर्षाभ्वः इत्यादि ॥ सेनानी

शाहृवद्धेयाः कर्तृशब्दाहृस्य धात्वर्थसंबंधेन सर्वनाम्नो द्वे ॥ कर्तृः कर

सा॰ र्त्तारौ ॥ कर्तृभ्यः ॥ कर्तृ ॥ ऋकारान्तः पुंल्लिंगः पितृशब्दः ॥ सेः ॥ ऋकारा

१९ न्नात्स्वरस्य सेरा स्यात् ॥ सचाद्दित् ॥ दित्वात् ॥ टेर्लोपः ॥ पिता ॥ पञ्चसु ॥ प

18 ञ्चस्वपरेषु ऋकारस्य अर् भवति ॥ पितरौ ॥ पितरः ॥ पितरं ॥ पितरौ ॥

पितॄन् ॥ शसः ॥ ऋकारान्तान्नरस्य पे रं भवति ॥ सचाद्दित् ॥ हे पितः ॥ हे

पितरौ ॥ हे पितरः ॥ पित्रा ॥ पितृभ्यां ॥ पितृभिः ॥ पित्रे ॥ पितृभ्यां ॥ पितृभ्यः ॥ ङ

सेरुङस ॥ ऋकमो तात्परस्य ङसिङसो रकारस्य उकारो भवति ॥ सचाद्दि

त् ॥ पितुः ॥ पितृभ्यां ॥ पितृभ्यः ॥ पितुः ॥ पित्रोः ॥ पितॄणां ॥ ङे ॥ ऋकारस्या

र् स्यात् ॥ ङौ परे ॥ पितरि ॥ पित्रोः ॥ पितृषु ॥ एवं भ्रातृजामातृप्रभृतयः ॥ नृशब्दो

नाम्नि दीर्घो वक्तव्यः ॥ नृणां ॥ नृणां ॥ क्रोष्टोः पंचस्व विशेषः ॥ स्त्रि १८

रः ॥ ऋकारान्तस्य प्रत्यये संबुद्धौ न ऋकारस्यार् भवति ॥ पंचसु परेषु क
र्तो र् इति स्थिते यत्स्वरादेशात्तत् वद्भवति ॥ सुः ढितान्त ॥ टेर्लोपः ॥ कर्ता
कर्तारौ ॥ कर्तारः ॥ कर्तारं ॥ कर्तारौ ॥ कर्तॄन् ॥ कर्त्रा ॥ कर्तृभ्यां ॥ कर्तृभिः
कर्त्रे इत्यादि शेषं पितृवत् ॥ एवं नप्तृप्रशास्तृप्रभृतयः ॥ स्वसा नप्ता च
नेष्टा च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ॥ होता ॥ पोता प्रशास्ता चैवमेते स्वसादयः
स्मृताः ॥ इत्यादि ॥ उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पंचस्वपि तृन्प्रत्ययां
तस्येव रूपं वाक्यं ॥ क्रोष्टा ॥ क्रोष्टारौ ॥ क्रोष्टारः ॥ अन्यविभक्तिविशेष
णान ॥ हे क्रोष्टः ॥ हे क्रोष्टारौ ॥ हे क्रोष्टारः ॥ क्रोष्टारं ॥ क्रोष्टारौ ॥ टा सि
त्यमन्यथा वक्तव्यात् ॥ क्रोष्टून् ॥ तृतीयादिस्वरादौ नप्रत्ययांते नता
वा वक्तव्या ॥ क्रोष्ट्रा ॥ क्रोष्टुना ॥ क्रोष्टुभ्यां ॥ क्रोष्टुभिः ॥ क्रोष्टवा

सा॰ १९ 19

क्रोष्टवे । क्रोष्टुभ्यां ॥ क्रोष्टुभ्यः ॥ क्रोष्टोः वा ॥ क्रोष्टुः । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः

क्रोष्टोः वा ॥ क्रोष्टु ॥ क्रोष्टोः वा ॥ क्रोष्ट्रो ॥ क्रोष्टु ॥ स्त्रियामिति स्थिते ॥ क्रुना

कृनयस सह्योगो विधिः नित्य ॥ नित्यानित्ययो नित्यो विधिर्बलवान् इति

न्यायेन तृज्भावे कृते तदस्तादित्वात् न्वङ्गवीनाम् इति ॥ क्रोष्टूनां ॥ क्रोष्टरि

कृदीदि तु ॥ क्रोष्ट्वा ॥ क्रोष्ट्रा ॥ क्रोष्ट्वा ॥ क्रोष्टुषु ॥ तत्व क्रोष्टुः स्त्रस्त्रैः त्रु

टिटादौ स्वरे तु वा ॥ नित्यसत्वौ हि निरापस्य सबलीयान पिवेवत् ॥ स्वरका

रान्त ॥ लकारान्तः पकारान्तः प्रसिद्धः पकारं च लिङ्ग हसे पाह ॥ दैसि

रेशाहस्याकारादेशो भवति ॥ सकारभकारादौ विभक्तौ परतः ॥ हाः

हादौ सर्वत्राकारादेशात् ॥ हापे ॥ हाय ॥ हे हाः ॥ हापे ॥ हे हाः ॥ हापः हा

हां ॥ हाय ॥ हे हाय ॥ हायं ॥ हापे ॥ हाय ॥ हापा ॥ हाभ्यां । १९

आत्वविधिर्वेसिवान अन्यत्र परसकारस्य नकारादेशो भवति २

स्त्राभिरिस्मारि । ओकारान्तः पुंलिङ्गः । गोशब्दः । ओ औ । ओकारस्य औत्का
रः स्यात् । पञ्चसु । परेषु । गौः । गावौ । गावः । हे गौः । हे गावः । आम्शसि
ओकारस्यात्वं भवति । अमि शसि परे । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गो
भ्यां । गोभिः । गवे । गोभ्याम् । गोभ्यः । ङसिङसोरकारस्यल्कारलो
पः । गोः । गोभ्यां । गोभ्यः । गोः । गवोः । गवाम् । ऋ गौ गोर ओमानु
। छन्दसि वर्तमानात् । गोशब्दात्परस्याम आमो नुडागमो वा स्यात्
गोनां । गवि । गवोः । गोषु । एवं द्योशब्दः । औकारान्तः पुंलिङ्गः
ग्लौशब्दः । नस्य ह्रस्वादाव विशेषः स्वरादावावादेशः । ग्लौः । ग्ला
वौ । ग्लावः । ग्लावं । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावा । ग्लौभ्याम् । ग्लौभिः । ग्ला
वे । ग्लौभ्याम । ग्लौभ्यः । ग्लावः । ग्लौभ्यां । ग्लौभ्यः । ग्लावः । ग्लावोः ॥

आवन्तः स्त्रियां अकारान्तान्ना मुः स्त्रियामवर्ते मानि

श्रावं॥ श्रावि॥ श्रावेः॥ श्रौवु॥ श्रामेत्रएए॥ हे श्रौभ॥ हे श्रावै॥ हे श्रावः ईप्रत्ययो भवति ३

सा॰ इति स्वरान्तःपुलिंगः॥ अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ तत्रादौ गङ्गा

२॰ शब्दः॥ तस्य च नाम संज्ञायां प्रथमे कवचनेऽसि॥ आपः॥ आवं

20 तानस्य स्थाने लोपः स्यात॥ गङ्गा॥ औरी॥ आवेता स्वर औकारे ईका

रमापद्यते॥ गङ्गे॥ गङ्गाः॥ शिरिय॥ आवन्तात्परे एप्रविर्भवति॥ आमे

त्रएए॥ हे गङ्गे॥ हे गङ्गे॥ हे गङ्गाः॥ आवन्तात्परे नौ योरुदलः॥ अवेतादे

नौ यशुरानौयो रुल्लोपो भवति॥ हे श्रम्बे॥ हे अक्के॥ हे अल्ल॥ गं गां॥ गङ्गे॥

गङ्गाः॥ टामेरे॥ आवन्तस्य टौसोः परयोः एत्वं भवति॥ प्रयादेश एः

गङ्गया॥ गङ्गाभ्यां॥ गङ्गाभिः॥ डिन्तोपरः॥ आवन्तात्परे यादेङ्ङ् सिङ् २॰

तृढि रस्ते तेषां॥ यड्डागमो भवति॥ दकारः स्थानेनियमार्थः गा

ङ्गायै ॥ गङ्गाभ्यां ॥ गङ्गाभ्यः ॥ गङ्गायाः ॥ गङ्गाभ्यां ॥ गङ्गाभ्यः ॥ गङ्गायाः ॥
गङ्गयोः ॥ गङ्गानाम् ॥ ङेरेरिति ङेर्याम् ॥ गङ्गायां ॥ गङ्गयोः ॥ गङ्गासु
एवं अम्बा श्रद्धा मेधा ॥ शाला ॥ माला ॥ हेला ॥ होला दोलाप्रभृतयः
सर्वादेर्नाम्नः स्त्र विशेषः ॥ आवेकः स्त्रियाम् ॥ एकस्मात् सर्वना
म्नः ॥ स्त्रियां वर्तमानात् ॥ आप्प्रत्ययो भवति पकारः सिलोपा
र्थः ॥ सर्वा ॥ सर्वे ॥ सर्वाः ॥ सर्वां ॥ सर्वे ॥ सर्वाः ॥ सर्वया ॥ सर्वाभ्याम्
सर्वाभिः ॥ यदोद्या ॥ आवेतात्स्यादेः परस्य यटः स्वसागमो भव
ति ॥ पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ पूर्व ॥ ॥ सं प्रकारः ॥ सर्वस्यै ॥ सर्वस्याः ॥ सर्वासां ॥ स
र्वस्यां ॥ सर्वयोः ॥ जरायाः ॥ स्वरादौ जरस् वा वक्तव्यः ॥ जरा ॥ जरसौ
वा ॥ जरे ॥ जरसः वा ॥ जरां ॥ जरसं ॥ वा ॥ जरसौ ॥ जरसौ ॥ जरे ॥ जरसः ॥

जरः ॥ जरसा ॥ जरया ॥ जराभ्यां ॥ जराभिः ॥ इत्यादि ॥ इकारान्तो त्रिशब्दः
सा॰ २१ त्रिलिङ्गः ॥ नस्यमयमा द्विनोपयोरे रिशब्द्वक्ष्यक्रिया ॥ त्रयः ॥ त्रीन्
त्रयः ॥ हे त्रयी ॥ हे त्रयो ॥ हे त्रयः ॥ त्रिभिस्त्रु त्रीः ॥ त्रयोः ॥ त्रया ॥ त्रिभि
४१ भ्यां ॥ त्रिभिः ॥ इत्यस्याम् ॥ स्त्रियां वर्तमानाभ्यां इकारोकाराभ्यां प
रेषां ॥ ऋः नावच नानां वा ॥ आगमः स्यात् ॥ त्रेधा ॥ त्रयो ॥ त्रिभ्यः
त्रिभ्यः ॥ त्रया ॥ वा त्रयः ॥ त्रिभ्यः ॥ त्रिभ्यः ॥ त्रयाणां ॥ वा त्रयः त्रयोः
त्रीणां ॥ त्रयाः ॥ स्त्रियां चेत् ॥ इयम् ॥ त्रयः ॥ नस्मादिद्वर्णं तुवर्णस्य
स्त्रियां वर्तमानात् ॥ परस्मादेराम् भवति ॥ त्रयाणाम् ॥ अशगमा भावे
आमोऽपि भावः ॥ त्रेधा ॥ एवं मतिभूतिधृतिहविप्रभृतयः ॥ एवं पन्त २१
रज्ञतनुप्रभृतयोऽप्युकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः एतैरेव सहे ॥ तिसृति

धेनुः ॥ धेनू ॥ धेनवः ॥ धेनुं ॥ धेनू ॥ धेनूः ॥ धेन्वा ॥ धेनुभ्यां ॥ धेनुभिः
धेन्वै ॥ धेनवे ॥ धेनुभ्याम् ॥ धेनुभ्यः ॥ धेन्वाः ॥ धेनोः ॥ धेनूनां ॥ धेन्वां
धेनौ ॥ धेन्वोः ॥ धेनुषु ॥ ईकारांतः स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ॥ ह्रस्वः से
र्लोपः ॥ हसेनादीर्वेनाःसुसेर्लोपो भवति ॥ नदी ॥ नद्यौ ॥ नद्यः ॥ नद्या
नदीभ्यां ॥ नदीभिः ॥ ङितां नामट् ॥ स्त्रियामीकारांताद्धकर्भानामसे
धांङितां वचनानामडागमः स्यात् ॥ नद्यै ॥ नदीभ्यां ॥ नदीभ्यः ॥ न
द्याः ॥ नद्योः ॥ नदीनां ॥ नद्यां ॥ नद्योः ॥ नदीषु ॥ यौ ह्रस्वः ॥ ईकारऊ
कारयोरथा तो ॥ स्त्रियां ॥ यौ पेरे ह्रस्वः स्यात् ॥ आमंत्रणे ॥ हे नदि
हे नद्यौ ॥ हे नद्यः ॥ एवं गौरी ॥ गोमती ॥ गौतमी ॥ मही ॥ सरस्वती ॥ व
ल्माली ॥ कुमारीप्रभृतयः ॥ लक्ष्मीशब्दस्यैवं न त्वाभावात्सेर्लोपो

25

सा
११
22

नास्ति ॥ लक्ष्मीः ॥ लक्ष्म्यौ ॥ लक्ष्म्यः ॥ आमंत्रणे धेनुवत् ॥ हे लक्ष्मि ॥ हे
लक्ष्म्यौ ॥ हे लक्ष्म्यः ॥ इत्यादि ॥ नदीवल्लक्ष्म्याः ॥ अवी लक्ष्मी तरी तंत्री धी ह्री श्री
णामृणादिके ॥ अपि स्त्रीलिङ्गवृत्तीनां सेर्लोपो न कदाचन ॥ स्त्री
शब्दस्यैवं तत्वात्सेर्लोपः स्त्री ॥ स्त्री भवेः ॥ स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च स्व
रे परे इयुवौ भवतः ॥ स्त्रियौ ॥ स्त्रियः ॥ हे स्त्रि ॥ हे स्त्रियौ ॥ हे स्त्रियः ॥ वाम्य
सि ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे वा इय् भवति ॥ स्त्रीं ॥ स्त्रियं ॥ स्त्रियौ ॥
स्त्रीः ॥ स्त्रियः ॥ स्त्रिया ॥ स्त्रीभ्यां ॥ स्त्रीभिः ॥ वियुवः ॥ इयुवोर्नान्तः ॥ स्त्रियां
वर्तमानानां ङितां वा आडागमः स्यात् ॥ स्त्रीशब्दस्य च नित्यं ॥ स्त्रियै
स्त्रीभ्याम ॥ स्त्रीभ्यः ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रीभ्यां ॥ स्त्रीभ्यः ॥ स्त्रियाः ॥ स्त्रियोः ॥ स्त्र्या ११
दीनां वामो नुडागमः ॥ स्त्रीणां ॥ स्त्रियां ॥ स्त्रियोः ॥ स्त्रीषु ॥ ईकारां

नः ॥ श्रीशब्दः श्रीः ॥ य्वार्थौनौ स्त्रियैवास्वरे ॥ श्रियौ ॥ श्रियः ॥ श्रियं
श्रियौ ॥ श्रियः ॥ श्रिया ॥ श्रीभ्यां ॥ श्रीभिः ॥ श्रियै वा ॥ श्रिये ॥ श्रीभ्यां ॥ श्री
भ्यः ॥ श्रियाः ॥ श्रियः ॥ श्रीभ्यां ॥ श्रीभ्यः ॥ श्रियः ॥ श्रियाः ॥ श्रियोर्नु
ड्गामो वा ॥ श्रीणांम् वा ॥ श्रियां ॥ श्रियि ॥ श्रियां ॥ श्रियोः ॥ श्रीषु ॥ एवं धी
ह्री प्रभृतयो यत्नीवंतः ॥ एवं भ्रूशब्दो भ्रूशब्दवत् ॥ भ्रूः ॥ भ्रुवौ ॥ भ्रुवः
हे भ्रूः स्त्र्यादि ॥ वधूर्जंबूवादीनां नदीशब्दवद्रूपं ज्ञेयम् ॥ वधूः ॥ वध्वौ
हे वधु ॥ स्त्र्यादि ॥ मातृशब्दः पितृशब्दवत् किंतु क्रिया ॥ माता ॥ मातरौ ॥
मातरः ॥ हे मातः ॥ हे मातरौ ॥ हे मातरः ॥ मातरं ॥ मातरौ ॥ मातॄः इत्या
दि स्वसृशब्दः कर्तृशब्दवत् ॥ स्त्रीलिंगत्वान्नाभावो विशेषः
रै शब्दः स्वसृशब्दवत् तस्मिन् क्रियानौ शब्दः ग्लौशब्दवत् ॥ इति स्वरांतः

सा॰
२२
23

स्त्रीलिंगाः॥ अथस्वरांतनपुंसकलिंगाः॥ प्रदर्श्यंते अत्राकारांतः
कुलशब्दः नस्यप्रथमाद्वितीयैकवचने॥ अतोम॥ अकारांतान्न
पुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम्भवति॥ अयैपरे॥ अमशसोरित्य
कारलोपः अमोमग्रहणाल्लुग्बाहुल्यं॥ कुलं॥ द्वे कुले॥ इमो
नपुंसकलिङ्गात्परः औ ईकारमापद्यते॥ कुले॥ जस्शसोःशिः
नपुंसकलिङ्गात्परयोः जस्शसोः शिर्भवति॥ शकारः सर्वा
देशार्थः॥ नहिशिश्चसर्वस्यवनकश्च॥ नुमयमः॥ नपुंसकलिङ्
स्यनुमागमः स्यात्॥ शेपरे॥ यमप्रत्याहारांतस्य न भवति॥ मि
द्स्वरान्त्यस्वरादेव कश्च॥ उकार उच्चारणार्थः॥ मकारः स्थान २२
नियमार्थः॥ नोपधायाः॥ नकारांतस्य उपधायाः दीर्घः स्यात्

धिवर्जितेषु पंचसु परेषु नपुंसकस्य वशोपरे नामिव नुडागम
सहिते अमिवपरे दीर्घः स्यात् ॥ कुलानि ॥ पुनरप्येवं ॥ कुलं कुले
कुलानि ॥ शेषं पुंवत् ॥ एवं मूलपुष्पफलपत्रकुंडादय ॥ अं
त्यादेः ॥ अन्यादेर्गणस्य परयोः स्यमोः अद्भवति ॥ टाकारस्यादे
शार्थं ॥ अन्यत् ॥ अन्ये ॥ अन्यानि ॥ पुनरप्येवं ॥ अन्यत् ॥ अन्ये ॥ अन्या
नि ॥ शेषं सर्ववत् ॥ एवं अन्यतरत् ॥ इतरत् ॥ कतरत् ॥ कतमत् ॥
इत्यादि ॥ अथ इकारान्तः अस्थिशब्दः ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ न
पुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोः लुग्भवति ॥ अस्थि ॥ अस्थिनी ॥ अस्थी
नि ॥ पुनरप्येवं ॥ नामिनः स्वरे ॥ अस्थ्यास्थ्नाटादौ ॥ अस्थ्यादीनां न
मनामा भवति ॥ टादौ स्वरे परे ॥ इकारस्य च अकारः ॥ अल्लोपः स्व

सा
२५
25

ऽेमव ग्रुक्लाच्छसाद्दे ॥ नांतस्य उपधाया अकारस्य लोपो भवति ॥ सामादोस
ऽेयवे । मकारवकारसंयोगात् नरस्य न भवति ॥ अस्था ॥ अस्थिभ्याम्
अस्थिभिः ॥ अस्थ्ने ॥ अस्थ्नः ॥ अस्थ्नः ॥ अस्थ्नो ॥ अस्थ्नां ॥ इत्यादि ॥ वैभोः
ई ङि. इ स्मेतयोः परयोः ॥ नांतस्य नाम्नः अकारलोपो वा भवति ॥ अ
स्थ्नि ॥ अस्थनि ॥ न्ह्रस्वो ॥ इकार उकार ऋकारांतानां नपुंसके धो वा
नुमो वक्तव्यः ॥ हे अस्थि ॥ हे अस्थे ॥ उक्तेहि ॥ [illegible]
[illegible] समेवायनेनु ... न सहित्वे
लोनेनस्यो नांतेम याद्ये दनेः एवं दधिसक्थ्यक्षि शब्दाः ॥ इकारां
तो वारिशब्दः ॥ वारि ॥ वारिणी ॥ वारीणि ॥ पुनरप्येवं ॥ अथ ईकारां
तो ग्रामणीशब्दः ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वः ॥ नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति २५

माध्यंदिनि वष्टि गुणं त्विगते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ३

सर्वास्व विभक्तिषु पठन्तः ॥ ग्रामणिकुलं स्वरादौ न सर्वे च ॥ नामिनः स्व
रे तिनुमेग्रामः ॥ ग्रामणिनी ॥ ग्रामणीनि ॥ टादौ उक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ ए
कपवादिः शाह्वाह्निपुंलिङ्गे पुंवत्तेन ॥ एकमेवार्थमाख्याति उक्तपुंस्कः
मुच्यते ॥ उक्तपुंस्कं नाम तेन पुंस्कं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ग्रा
मण्या ॥ ग्रामणिना ॥ ग्रामणिभ्याम् ॥ ग्रामणिभिः ॥ ग्रामण्ये ॥ ग्रामणि
ने ॥ ग्रामणिभ्यां ॥ ग्रामणिभ्यः ॥ ग्रामण्यः ॥ ग्रामणिनः ॥ ग्रामणिभ्यां
ग्रामणिभ्यः ॥ ग्रामण्यः ॥ ग्रामणिनः ॥ ग्रामण्योः ॥ ग्रामणिनोः ॥ नु
मं नस्याम्निदीर्घः ॥ ग्रामण्यां ॥ ग्रामणीनां ॥ श ॥ ग्रामण्याम् ॥ ग्रामणिनि
ग्रामण्योः ॥ ग्रामणिनोः ॥ ग्रामणीषु ॥ ग्रामं३णि ॥ हे ग्रामणि ॥ हे ग्राम
णिनी ॥ हे ग्रामणीनि ॥ एवं पवलप्रभृतयः ॥ आकारान्तः सोमपा

पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे

शब्दः ॥ सोमपं ॥ सोमपे ॥ सोमपानीत्यादि ॥ उकारांतो मधुशब्दः ॥ त
सा॰ स्यापि स्वरे नुमागमः ॥ मधु ॥ मधुनी ॥ मधूनीत्यादि ॥ ऊकारांतः ख
५५ लपूशब्दः ॥ तस्य ग्रामणीवत् ॥ शब्दवद्रूपम् ॥ खलपु ॥ खलपुनी ॥ खलपूनीत्या
25 दि ॥ ऋकारांतः ॥ कर्तृशब्दः ॥ कर्तृ ॥ कर्तृणी ॥ कर्तॄणि ॥ पुनस्तद्वत् ॥
कर्त्रा ॥ कर्तृणा ॥ कर्तृभ्याम् ॥ कर्तृभिः ॥ इत्यादि ॥ पकारांतः नपुंसक
लिंगे तिरःशब्दः ॥ संप्रसारणमिदंतो इति दृश्यादेशादुत्वं वा का ॥ नप्रश्रुतिषु
नमतितिरश्चले ॥ अतितिरश्चि ॥ अतितिरश्चीणि ॥ पुनस्तद्वत् ॥ अतितिरश्चा ॥ अ
तितिरश्चा ॥ अतितिरश्चिभ्याम् ॥ अतितिरश्चिभिरित्यादि ॥ ओकारांतो उपगोश
ब्दः ॥ उपगु ॥ उपगुणी ॥ उपगूनि ॥ पुनस्तद्वत् ॥ औकारांतः ॥ अतिनौ
शब्दः ॥ नावमतिक्रांतमतिनु कुले ॥ अतिनुनी ॥ अतिनूनि ॥ २५

नलहत ॥ इति स्वरांता नपुंसकलिंगाः ॥ अथ हसांताः पुंलिंगाः ॥ न
डुहकारांतो अनडुह् शब्दः ॥ नाम संज्ञायां स्यादयः ॥ वेच स्वनडुहू
आमागमो वक्तव्यः ॥ स्वाव नुडुह ॥ अनडुह् शब्दस्य सौ परे नुमागा
मो भवति ॥ अनडुआन् ॥ हसेः सिस्तिस्यिते ॥ संयोगांतस्य लोपः ॥ संयोगांतस्य
लोपो भवति ॥ रसे पदांते च ॥ हसे पः से लोपः ॥ अनडुआन् ॥ इति सिद्धं ॥
अनडुहौ ॥ अनडुहः ॥ धामंत्र ॥ अनडुह शब्दस्य धौ परे ॥ आमागमो भ
वति ॥ हे अनडुन् ॥ अनडुहौ ॥ अनडुहः ॥ अनडुहं ॥ अनडुहौ ॥ अनडु
हः ॥ अनडुहा ॥ वसंस्रंसेः दः ॥ वसु ॥ स्रंसु ॥ ध्वंसु ॥ भ्रंसु ॥ अनडुहः द ॥ रसे
नेषां दत्वं भवति ॥ रसे पदांते च ॥ अनडुद्भ्यां ॥ अनडुद्भिः ॥ अनडुहे ॥ अ
नडुद्भ्यां ॥ इत्यादि ॥ अनडुहः ॥ हसे च पाकमाकाविति नत्वं ॥ अनडुत्सु

गोदुह्शब्दस्य भेदः ॥ गोदुह् इति ॥ दादेर्घः ॥ दादेर्धातोः हकारस्य घत्वं
सा भवति ॥ धातोः कसे परे ॥ नाम्न्यन्त्यस्वरे सपदान्ते च ॥ गोदुह् सि इति स्थि
२९ ते ॥ आदिजबानां झभान्तस्य झभौ स्ध्वोः ॥ धातोः झभान्तस्यादेर्वर्त
28 मानानां जबानां झभा भवंति ॥ सकारे ध्वशब्दे च परे ॥ नाम्न्यन्त्यस्वर
से पदान्ते च ॥ विरामे वावसाने ॥ वर्गाणां प्रथमाभावो वावसाने प्रथमो भवति ॥
वावसाने ॥ अवसाने वर्तमानानां ॥ झसानां जबा भवंति ॥ घपावा
गोधुक् ॥ गोधुग् ॥ गोदुहौ ॥ गोदुहः ॥ हे गोधुक् ॥ हे गोधुग् ॥ हे गोदुहौ ॥
हे गोदुहः ॥ गोदुहं ॥ गोदुहौ ॥ गोदुहः ॥ गोदुहा ॥ गोधुग्भ्यां ॥ गोधुग्भिः ॥
गोदुहे ॥ गोधुग्भ्यां ॥ गोधुग्भ्यः स्नादि ॥ गोधुक् सु इति स्थिते ॥ खसे चपे २९
ति कत्वं षत्वं च कषसंयोगे क्षः ॥ गोधुक्षु ॥ मधुलिह्शब्दस्य भेदः ॥

होढः ॥ धातोर्हकारस्य ढत्वं भवति ॥ झसे परे नाम्न्यस्वरे पदान्ते च
वा खसे चेति डकारटकारौ ॥ मधुलिट् ॥ मधुलिहौ ॥ मधुलिहः ॥ हे
मधुलिट् ॥ हे मधुलिड् ॥ हे मधुलिहौ ॥ हे मधुलिहः ॥ मधुलिहं ॥ मधु
लिहौ ॥ मधुलिहः ॥ मधुलिड्भ्याम् ॥ मधुलिड्भिः ॥ मधुलिहे ॥ मधुलि
हे ॥ मधुलिड्भ्यां ॥ मधुलिड्भ्यः ॥ मधुलिहः ॥ मधुलिड्भ्यो ॥ मधुलिड्भ्यः
मधुलिहः ॥ मधुलिहोः ॥ मधुलिहां ॥ मधुलिहि ॥ मधुलिहोः ॥ मधु
लिट्सु ॥ एवमेव पाजसानामिति हकारस्य ॥ हकारान्तो मित्रद्रुहश
ब्दः ॥ द्रुहादीनां वत्वं वा ॥ द्रुहादीनां धातूनां हकारस्य डत्वं ढ
त्वं वा भवतः ॥ धातोः ॥ झसे परे नाम्न्यस्वरे पदान्ते च ॥ मित्रध्रुक् ॥ मि
त्रध्रुग् ॥ मित्रध्रुट् ॥ मित्रध्रुड् ॥ मित्रद्रुहौ ॥ मित्रद्रुहः ॥ मित्रद्रुहं ॥ मित्र

सा॰
२०
27

द्रुहे॥ मित्रद्रुहः॥ मित्रद्रुहो॥ मित्रद्रुहः॥ मित्रद्रुहा॥ मित्रध्रुग्भ्याम्॥ मि
त्रध्रुग्भ्यां॥ मित्रध्रुग्भिः॥ मित्रध्रुड्भिः इत्यादि॥ द्रुह॥ मुह॥ स्नुह॥ स्निह
एते द्रुहादयः॥ एवं तत्त्वमुद्दादयोपि॥ भारवाह् शब्दस्य भेदः॥ वाहोठः॥
वाच्यमाने॥ भारवाट्॥ भारवाड्॥ भारवाहौ॥ भारवाहः॥ भारवाहं॥ भा
रवाहौ॥ वाहोवौ॥ ऊहे॥ वाहो वकारस्यौकारो भवति॥ वाहशब्दो स्वरे
परे॥ भारौहः॥ भारौहा॥ भारवाड्भ्याम्॥ भारवाड्भिः इत्यादि॥ रेफान्तः च
त्वरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ चत्वारो जसौ च॥ चत्वार आम्शसाम् आगमो
भवति॥ पञ्चसु परेषु॥ शेषं च॥ चत्वारः॥ चतुरः॥ चतुर्भिः॥ चतुर्भ्यः॥ च
तुर्भ्यः॥ रसंख्यायाः॥ रेफान्तसंख्यायाः॥ रेफान्तसंख्यायाः परस्याम आ नु
डागमो भवति॥ एतत्त्वे द्वित्वं च॥ चतुर्णाम्॥ चतुर्षु॥ पञ्चविंशतिस्त्री २०

लिङ्गे पुंलिङ्गयोः समासेपि ॥ प्रियाः चत्वारो यस्य सः ॥ प्रियचत्वाः
प्रियचत्वारौ ॥ प्रियचत्वारः ॥ अन्यान्यपि कार्याण्यधिकमिति वचनात्
सोच्चेति चकारान्नुम् न भवति ॥ अथ अम् चतुरोयो समासात्स्यव
नुस्यात्सस्यधोरेस्य मागमो भवति ॥ हे प्रियचत्वारौ हे प्रियचत्वारः
सखि नकारान्तानां नश्चाम्तु ॥ नस्यलोपोधातुरिति पः च सदीर्घः ॥ ना
म्नो नोलोपश्चाधौ ॥ नाम्नो नकारस्यानागमनस्य लोपः स्यात् न
रस्मिपदान्ते च ॥ अश्वयौ ॥ राजा ॥ राजानौ ॥ राजानः ॥ राजानं ॥ राजानौ ॥ अ
लोपः स्वरेत्वघुङ्कान्तस्यादेरस्वरे नकारलोपः ॥ लोः ऋतुमिर्ष्षु
रितिसूत्रेनतत्र ॥ नकोर्णत्वं ॥ नकारस्य णकारयोर्हो भवति ॥ राज्ञः ॥
राज्ञा ॥ लोपविधानेन संयोगादिरिति नियमात् द्विरभावत्वं न भवति ॥

सुम ३१

राजभ्यां ॥ राजभिः ॥ विभक्तेः ॥ राज्ञि ॥ राजनि ॥ राज्ञोः ॥ राजसु ॥ एवं यज्व
सा॰ न आत्मनशब्दमिव प्रसक्तयः ॥ अमन्त्रकादिति विशेषणात्‌ हलो
२८ पान्नास्ति ॥ यज्वा ॥ यज्वानौ ॥ यज्वानः ॥ हे यज्वन्‌ ॥ यज्वानं ॥ यज्वानौ ॥
28 यज्वनः ॥ यज्वना ॥ यज्वभ्यां ॥ यज्वभिरित्यादि ॥ श्वन्‌ ॥ युवन्‌ ॥ मघवन्‌ ॥
शब्दानां पञ्चसु राजवत्‌ ॥ शब्दरूपविधाः ॥ श्वमघोनां विशेषः ॥ श्वादे
र्वेश्वादेवकारस्य उत्वं भवति ॥ श्वमघोरसर्वनामस्थाने ॥ तद्धिते ईपीकारे च
शुनः ॥ शुना ॥ श्वभ्यां ॥ श्वभिरित्यादि ॥ युवन्शब्दे वकारस्योत्वं कृ
ते ॥ सवर्णे दीर्घः सह ॥ यूनः ॥ यूना ॥ युवभ्यां ॥ युवभिरित्यादि ॥ म
घवन्शब्दस्य वकारस्योत्वं कृते ॥ ओ ॥ मघोनः ॥ मघोना ॥ मघ २८
वभ्यां ॥ मघवभिरित्यादि ॥ पथिन्शब्दस्य भेदः ॥ पथिमथ्यृभुक्षाम्‌ ॥ प

थ्यादीनां इकारस्याकारादेशो भवति ॥ पञ्चसु स्वादिषु परेषु ॥ थ्या
न्तः ॥ पथ्यादीनां थकारस्य न्थादेशो भवति ॥ पञ्चसु परेषु ॥ पंथान
सि इति स्थिते ॥ आसे ॥ पथ्यादीनां टात्वं भवति ॥ सौ परे ॥ पन्थाः ॥ ॥ प
न्थानौ ॥ पंथानः ॥ पंथानं ॥ पन्थानौ ॥ पथोऽन्तः ॥ पथ्यादीनां टेर्लोपो भ
वति शसादौ स्वरे परे ॥ पथः ॥ पथा ॥ पथिभ्यां ॥ पथिभिः ॥ त्यादि ॥ एवं
मंथिन् ॥ ऋभुक्षिन् ॥ शब्दौ ॥ दंडिन् शब्दस्य भेदः ॥ इन्नोऽधिरोतन ह
न ॥ शषण ॥ अर्यमन् ॥ एषां शौ सौ स्वघोषे परे ॥ उपधाया ॥ दीर्घः स्यात्
दण्डी ॥ दंडिनौ ॥ दंडिनः ॥ हे दंडिन् ॥ हे दंडिनौ ॥ हे दंडिनः ॥ दं
डिनं ॥ दंडिनौ ॥ दंडिनः ॥ दंडिना ॥ दंडिभ्यां ॥ दंडिभिः ॥ त्यादि
एवं शार्ङ्गिन् ॥ यशस्विन् ॥ अर्यमन् ॥ ब्रह्मन् ॥ वृत्रहन् ॥ ब्रह्महणः

सा॰ २९ 29

हे ब्रह्मन् ॥ हे ब्रह्माणौ ॥ हे ब्रह्माणः ॥ ब्रह्माणं ॥ ब्रह्माणौ ॥ श

सादौ स्वरेऽनोऽल्लोपः ॥ ह्नो घ्नः ॥ हन्तेर्घो मोर्द्विस्वरत्वे स्यात् ॥ नकारे

ञ्णिति च परे ॥ हन्तेर्णोर्णत्वनिषेधार्थं ॥ ब्रह्मघ्नः ॥ ब्रह्मघ्ना

ब्रह्महभ्यां ॥ ब्रह्महभिरित्यादि ॥ एवं अर्यमन् पूषन् ॥ पूषा ॥ पू

षणौ ॥ पूषणः ॥ पूषणं ॥ पूषणौ ॥ पूष्णः ॥ षकारणकारसंयोगे

सत्यत्वं भवति ॥ पूष्णा ॥ पूषभ्यां ॥ पूषभिरित्यादि ॥ पूष्णो ङेः टेर्लो

पो वेति केचित् ॥ पूष्णि ॥ पूषणि ॥ पूषणोः ॥ पूषसु ॥ हे पूषन् ॥ अर्यमा ॥

अर्यमणौ ॥ अर्यमणः ॥ अर्यमणं ॥ अर्यमणौ ॥ अर्यम्णः ॥ अर्यम्णा ॥

अर्यमभ्यां ॥ अर्यमभिरित्यादि ॥ संख्याशब्दः पंचन्प्रभृतयो बहु २९

वचनान्ताः स्त्रिपुंसरूपाः ॥ पञ्चन् जस् ॥ इति स्थिते ॥ जस्शसोर्लुक्

वति ॥ लुकि ननत्रिमिति नेल्लुक्कि सति ॥ नत्रिमिति नेकार्यं न भवति ॥ पं
च ॥ पंच ॥ पंचभिः ॥ पंचभ्यः ॥ पंचभ्यः ॥ ष्णः ॥ षकारनकारान्तायाः
संख्यायाः परस्या मो नुडागमो भवति ॥ नोपधायाः दीर्घः नाम्नि
नेलोपश्च यौ ॥ पंचानां ॥ पंचसु ॥ एवं सप्तन् ॥ नवन् ॥ दशन् ॥ अष्
टनः ॥ अष्टन शसि ह्रस्वाभेदः ॥ अष्टनो डौ वा ॥ अष्टन शसाद्यामरयोः
नस्यात्ने डौवा स्यात ॥ डित्वाट्टेलोपः ॥ अष्टौ ॥ अष्टौ ॥ वा हलवा आ अष्टा
टः ॥ अष्टन शा ह्रस्व ॥ आत्वपरात्वविभक्तिषु आत्वेवा स्यात् ॥ अ
ष्टाभिः ॥ अष्टभिः ॥ अष्टाभ्यः ॥ अष्टभ्यः ॥ अष्टानां ॥ अष्टसु ॥ अष्टा
मकारान्तस्य दंशा ह्व ॥ ह्रस्वोऽपि तुंसि ॥ दंशा ह्रस्व तुंसि सि विप्रेप ॥ अथ
मादेशो भवति ॥ सिमहित्नस्य ॥ अपोद्विवचनादौ तृणस्यादेशः

सा॰
३॰
30

स्यादिमकारः॥ इदऔ इति स्थिते॥ इमः॥ त्यदादीनां दस्य मत्वं भव
ति॥ स्यादौ परे इमौ सर्वादित्वात् जसी॥ इमे॥ इमं॥ इमौ॥ इमान्॥ अनटौ
सोः॥ इदमोनादेशो भवति टौसोः परयोः॥ टेन॥ अनेन॥ स्य॥ इदमः॥
सकारे भकारे च परे॥ अकारो भवति॥ अभ्यां॥ आभ्यां॥ भिसि भिस
इदमदसोः भिस भिसेव भवति॥ न तु भकारस्यैकारः स्यात्॥ एभि
र्बहुत्वे॥ एभिः॥ अस्मै॥ आभ्याम्॥ एभ्यः॥ अस्मात्॥ आभ्यां॥ एभ्यः॥ अस्य
अनयोः॥ एषां॥ अस्मिन्॥ अनयोः॥ एषु॥ किंशब्दस्य त्यदादेष्टेरः
स्यादाविति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपं नेयं॥ कः॥ कौ॥ के॥ कं॥
कौ॥ कान्॥ केन॥ काभ्यां॥ कैः॥ कस्मै॥ काभ्यां॥ केभ्यः॥ कस्मादित्यादि ३
धकर्मात्वल्लत्वंयशाब्दः॥ तस्य रस्येपदांते चादिजवानां इति मकारः

७

वावसाने ॥ इति दकारस्य तकारौ ॥ तत्त्वभुद् तत्त्वभुत् ॥ तत्त्वबुधौ ॥ हे तत्त्वबुधः
हे तत्त्वभुद् ॥ तत्त्वभुत् ॥ तत्त्वबुधौ ॥ हे तत्त्वबुधः ॥ तत्त्वबुधं ॥ तत्त्वबुधौ ॥ तत्त्व
बुधः ॥ तत्त्वभुद्भ्याम् ॥ तत्त्वभुद्भिः ॥ इत्यादि ॥ धकारांतः समाप्तः ॥ शब्दः ॥
शषराजादेः षः ॥ जकारांतस्य ॥ शकारांतस्य ॥ षकारांतस्य च ॥ राजन्यज
सृज ॥ मस्ज ॥ भ्राजादेश्च षकारः स्यात् ॥ धातोः ॥ झसे परे ॥ नाम्नश्च रसे प
दांते च ॥ षस्य षत्वमाख्यातादौ उत्वनिषेधार्थं ॥ तेन द्विष्टोऽयादौ उत्वं ना
स्ति ॥ षोढः ॥ षकारस्य डकारः स्यात् ॥ धातोः ॥ झसे परे ॥ नाम्नश्च रसे
पदांते च ॥ वावसाने ॥ इति डकारस्य टकारौ ॥ सम्राट् ॥ सम्राड् ॥ सम्राजौ
सम्राजः ॥ हे सम्राट् ॥ हे सम्राड् ॥ सम्राजं ॥ सम्राजौ ॥ सम्राजः ॥ सम्रा
जा ॥ सम्राड्भ्यां ॥ सम्राड्भिः ॥ इत्यादि ॥ एवं विराजादयः ॥ स्फकारांतस्य ॥ तद

सा॰ ३१ 31

घट् एतद् शब्दः ॥ तेषां त्यदादेष्टेरः इति सर्वत्राकारेण ने सर्वेशब्दवद्

पं तेषं ॥ तः ॥ त्यदादेस्तकारस्य सो अपरे सत्वं भवति ॥ स्यः ॥ त्यौ ॥ त्ये ॥ त्यं ॥ सो ॥ सा

नित्यादिः ॥ सः ॥ तौ ॥ ते ॥ तं ॥ तौ ॥ तान् ॥ यः ॥ यौ ॥ ये ॥ यं ॥ यौ ॥ यान् ॥ एष ॥ एतौ ॥ ए

ते ॥ एतदोन्वादेशे द्वितीयाटौस्सु तेनो वा वक्तव्यः ॥ उक्तस्य पुनरुक्तिर

न्वादेशः ॥ एनं ॥ एनौ ॥ एतान् ॥ एनं ॥ एनौ ॥ एनान् ॥ एतेन वा ॥ एनेन ॥ ए

नयोः ॥ वा ॥ एनयोः ॥ इत्यादि ॥ ष्ठकारान्तस्तत्त्वशाष्ठशब्दः ॥ षत्वं ॥ ठत्वं ॥

कावसाने ॥ तत्वशाट् ॥ तत्वशाड् ॥ तत्वशाड्भ्यां ॥ तत्वशाट्सु ॥ हे तत्वशा

ट् ॥ हे तत्वशाड् ॥ इत्यादि ॥ थकारान्तो ॥ अग्निमथ् शब्दः ॥ वावसाने ॥ इ

ति दकारः ॥ अग्निमत् ॥ अग्निमद् ॥ अग्निमथौ ॥ अग्निमथः ॥ इत्या

दि ॥ चकारान्तः प्रत्यच्च शब्दः ॥ ... नुं ... ॥ ... ॥ म २

नोलोपः ॥ प्यातोरूपप्रभृतस्य नकारस्य लोपो भवति

पि॰ २

न्चूँ किस्थिते ॥ लोः स्त्रुभिस्तुरितिनकारः संयोगांतलोपः ॥ नकारप
दांतकसे ॥ यथा यथेयस्तथा ॥ वो नृः ॥ चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति ॥ धा
तोः कसेनानस्य रसेपदांतेच ॥ यथासंख्येन ॥ प्रत्यङ् ॥ प्रत्यञ्चौ ॥ प्रत्य
ञ्चः ॥ हे प्रत्यङ् ॥ प्रत्यञ्चं ॥ प्रत्यञ्चौ ॥ अञ्चेरलोपे दीर्घश्च ॥ अञ्चतेर
कारस्य लोपो भवति ॥ पूर्वस्य च दीर्घः ॥ यासा दो स्वरे परे ॥ नद्विते ईपी
कारे च ॥ प्रतीचः ॥ प्रतीचा ॥ प्रत्यग्भ्यां ॥ प्रत्यग्भिः ॥ प्रतीचे ॥ प्रत्यग्भ्यां ॥ प्र
त्यग्भ्यः ॥ प्रतीचः ॥ प्रत्यग्भ्यां ॥ प्रत्यग्भ्यः ॥ प्रतीचः ॥ प्रतीचोः ॥ प्रतीचां ॥
प्रतीचि ॥ प्रतीचोः ॥ प्रत्यक्षु ॥ तिर्यङ् ॥ तिर्यञ्चौ ॥ तिर्यञ्चः ॥ हे तिर्यङ् ॥ ति
र्यञ्चं ॥ तिर्यञ्चौ ॥ तिरश्चादयः ॥ तिरश्चादेशो निपात्यते ॥ यासादो स्व
रे परे ॥ नद्विते ईपीकारे च ॥ तिरश्चः ॥ तिरश्चा ॥ तिर्यग्भ्यां ॥ तिर्यग्भिः ॥

सा॰ देमाहि॥ अनडुह॥ अनड्वाहौ॥ अनडुहा॥ हे अनडुह॥ अनड्वांहौ॥ अनडुहौ

१२ अनडुन्व॥ साडुहस्य॥ अदी चादेशौ निपातनं ते॥ सासादो हरे परे॥ नांत्रु नईकी

32 कारे च॥ अदीच॥ अदीचा॥ अदमां॥ अदभ्रिरित्यादि॥ तकारांतो महच्छ

ब्दः॥ वावसाने॥ महत्॥ महद्॥ महती॥ महन्ति॥ हे महत्॥ हे महद्॥ हे महती॥ हे म

हन्ति॥ महतौ॥ महत॥ महता॥ महद्भ्याम्॥ महद्भिः॥ इत्यादि॥ एवमग्रिवि

लम्भतय॥ ऋकारांत उकारांत नवन्तो महच्छब्दः॥ शिति नुम्॥ ऋकारा

नुबन्धस्य ऋकारानुबन्धस्य च नुमागमो भवति॥ शि सि॥ पञ्चमस्य

परे पुंसि सौ च न हि नेः ईकारे च॥ न स महतो धातोर्दीर्घः॥ सौ च न्से नस्य

अपशास्य महच्छब्दस्य च दीर्घो भवति॥ पञ्चमस्य वर्जिते सौ

च परे॥ संयोगान्तस्य लोपः॥ महान्॥ महान्तौ॥ महान्तः॥ हे महन्॥ हे १२

महांतौ ॥ हे महान् ॥ महांतं ॥ महांतौ ॥ महतः ॥ महता ॥ महद्भ्यां ॥ मह
द्भिः इत्यादि ॥ तकारानुबंधो भवच्छब्दः ॥ अत्वसोः ॥ सौ दीर्घः ॥ अत्वं
तस्य ॥ असंतस्य चाधातोः दीर्घः स्यात् ॥ पिवर्जिते सौ परे ॥ भवान्
भवंतौ ॥ भवंतः ॥ हे भवन् ॥ हे भवंतौ ॥ हे भवंतः ॥ भवंतम् ॥ भवंतौ ॥ भ
वतः ॥ भवता ॥ भवद्भ्याम् ॥ भवद्भिः ॥ इत्यादि ॥ ऋकारानुबंधस्य नु
मागम एव ॥ न तु दीर्घः ॥ भवच्छब्दः ॥ भवन् ॥ भवंतौ ॥ भवंतः ॥ एवं ॥ प
चन् ॥ पचंतौ ॥ पचंतः ॥ हे पचन् ॥ पचंतं ॥ पचंतौ ॥ पचतः ॥ पचता ॥ पच
द्भ्यां ॥ पचद्भिरित्यादि ॥ एवं पठन् ॥ पठंतौ ॥ पठंतः ॥ हे पठन् ॥ शकारां
तो विश् शब्दः ॥ षत्वं ढत्वं वावसाने ॥ विट् ॥ विड् ॥ विशौ ॥ विशः ॥ हे विट्
हे विड् ॥ विशं ॥ विशौ ॥ विशः ॥ विशा ॥ विड्भ्यामित्यादि ॥ षकारांतः षष्

सा
३३
33

शक्षेनिसंव कृवचनोनः॥ विषुलिङ्गेः षुसरुपः॥ नस्याभोत्तकपोठाष
ट॥ षट्॥ षड्भिः॥ षड्ग्र॥॥ षट्नाम इति स्थिते॥ ष्टु॥ संख्यासंबंधिनेकेउस
णं भवति॥ नामिपरे॥ ष्टभिष्ट॥ बहूनं षण्णुं॥ कचिदपदांतेपि पदांत
त्वसंश्रीणिया॥ दोषां॥ दोषु॥ सजुषं॥ आशिषं॥ हविषं॥ मनुष्यतीनो
षकारस्य रेफः॥ सान्ता॥ रसेपदांते॥ हः॥ दोषौ॥ दोषं॥ हे दोः॥ दोषौ॥ दो
षो॥ दोः॥ णत्वस्य शसादौ दोह रेफपरे॥ सर्वत्र बोन ताचावकवा॥ वले
पदस्य कारलोपः॥ दोषा॥ दोःसु॥ दोषा॥ दोसा॥ दोर्भ्यां॥ दोर्भिः॥ दोष
दोसे॥ दोर्भ्यां॥ दोर्भ्यः॥ दोषः॥ दोसा॥ दोषो॥ दोसा॥ दोषां॥ दोसां॥ दो
षि॥ दोषि॥ दोषस्मि॥ दोषा॥ दोसा॥ दोःषु॥ सजुर्षोशिषो दीर्घौ वक्त
व्यः॥ रसेपदांते चासजुः॥ सजुषौ॥ सजुषः॥ हे सजुः॥ सत्वादिषका ३३

सा

रोन ॥ पुंस्‌शब्दः ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ पुंसशब्दस्य पंचसु प्रथमसुट्स्वादेशो भवति
उकारैत्मादेशार्थः ॥ ङकारोनुविधानार्थः ॥ पुमसु इति स्थिते ॥ हृलोऽनु
म स्सन्महतः सन्निदीर्घः संयोगान्तस्य लोपः सेस्थ पुमान् ॥ पुमांसौ
पुमांसः ॥ हे पुमन् ॥ असंभवे पुंसः ककौ ॥ असंभवे र्थ्ये वे दांते क
वेशस्यात्मनो बहुत्वासंभवे वाच्ये सति ॥ पुंसशब्दस्य कक् ॥ आमसो
भवति सोऽपरे ॥ अकार उच्चारणार्थः ॥ ककारयोग्यः ॥ संयोगगा दोः ॥ स
कार ककारयोः ॥ लोपो भवति ॥ षत्वं ॥ कषसंयोगे क्षः ॥ एवं विद्वस् पुंक्ल ४
शब्दः ॥ विद्वान् ॥ विद्वांसौ ॥ विद्वांसः ॥ विद्वांसं ॥ विद्वांसौ ॥ विद्वंसो ॥
वसोर्व उः ॥ वसोसम्बन्धी वकार उ त्वं भशो ॥ नि ॥ सासादौ स्वरे ॥ तद्धि
तईपी कारे च ॥ विदुषः ॥ विदुषा ॥ वसां रसेदः ॥ विद्भ्यां ॥ विद्भिः ॥

सा इत्यादि ॥ सुवर्चस शब्दस्य तु ॥ अंत्यसोः सावनिदीर्घः ॥ सुवर्चाः ॥ सु
२७ वर्चसौ ॥ सुवर्चसः ॥ हे सुवर्चः ॥ हे सुवर्चसौ ॥ हे सुवर्चसः ॥ सुवर्चसं ॥ सु
34 वर्चसौ ॥ सुवर्चसः ॥ सुवर्चसा ॥ सोर्विसर्गः ॥ देवः ॥ सुभ्यं ॥ सुवर्चोभ्यां ॥ सु
वर्चोभिरित्यादि ॥ एवं चंद्रमस ॥ सुपेशस ॥ वेधस ॥ प्रचेतस ॥ उशनस
शब्दस्य भेदः ॥ उशना सो ॥ उशनसौ ॥ उशनसः ॥ अनेहस ॥ इत्येतेषां से
र्ध्येः ङा भवति ॥ इत्यनान्त ॥ टेलोपश्च ॥ उशना ॥ उशनसौ ॥ उशनसः ॥ संबोधने
अदंताः नान्तलोपो वा वक्तव्यः ॥ हे उशन ॥ हे उशनन् ॥ हे उशनः ॥ हे उशनसौ ॥
५ हे उशनसः ॥ यदुक्तं ॥ अदस शब्दस्य भेदः ॥ त्यदादेष्टेरः इति सविभाक्ता
देकृते ॥ अद [illegible] सि इति स्थिते ॥ सौ सः ॥ सोपरे अदसः दकारस्य सका
रो भवति ॥ असौ ॥ अदस शब्दस्य सेरौकारादेशो भवति ॥ औडौ ॥ अ २७

सो द्विवचने अदसौ इति स्थिते ॥ दस्य मः ॥ अदसः दकारस्य मत्वं भवति
मात् ऊः उच्च ॥ ऊच्च ऊच्चऊः ॥ अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य ह्रस्वोकारः
दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः स्यात् ॥ अमू बहुवचने । सर्वादित्वात् ॥ जसी ॥
इए अम एर इति स्थिते । एत्वीबहुत्वे । बहुवचने सति ॥ अदसः एका
रस्य ईकारः स्यात् ॥ अमी ॥ अमुं ॥ अमू ॥ अमून् ॥ मत्वे ॥ उत्वं कृते ॥ टा
नास्त्रियाम् ॥ अमुना द्विवचने अदि इत्यत्वे ॥ पश्चात् ऊकारः ॥ अमूभ्यां
अमीभिः ॥ अमुष्मै ॥ अमूभ्याम् ॥ अमीभ्यः ॥ अमुष्मात् ॥ अमूभ्यां ॥
अमीभ्यः ॥ अमुष्य ॥ ओसि । एत्वे पादे शो वक्तुं तेष्वा उकारः ॥ अमुयोः
अमीषां ॥ अमुष्मिन् ॥ अमुयोः ॥ अमीषु ॥ सामान्य दसः कः स्यादि
वस्य ॥ अमकः ॥ अमुकौ ॥ अमके ॥ इत्यादि ॥ इति दसान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥ अथ

हसंताः स्त्रीलिंगाः ॥ तत्र हकारांत उपानह्शब्दः ॥ नहेर्धः ॥ नहेर्हका
सा॰ रः धकारो भवति ॥ रसे पदांते च वा वसाने ॥ धस्य तत्वं दत्वं च ॥ उपानत
१॰ उपानद् ॥ उपानहौ ॥ उपानहः ॥ हे उपानत ॥ हे उपानद् ॥ उपानहं ॥ उपान
35 हौ ॥ उपानहः ॥ उपानहा ॥ उपानद्भ्याम् ॥ उपानद्भिः इत्यादि ॥ वकारांतो
दिवशब्दः ॥ दिव उः सौ ॥ सौ परे दिवो वस्य उः स्यात् ॥ द्यौः ॥ दिवौ ॥ दिवः ॥ हे द्यौः
वा मि ॥ दिवो वकारस्य वा आः स्यात् ॥ अमि परे ॥ द्याम् ॥ वा दिवम् ॥ दिवौ
दिवः ॥ उः से ॥ दिवो वस्य से परे उः स्यात् ॥ द्युभ्याम् ॥ द्युभिः ॥ रेफांतश्चतुर्
शब्दो नित्यं बहुवचनांतः ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ स्त्रियां
वर्तमानयोः त्रिचतुरोः शब्दयोः तिसृचतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ॥ ३४
ऋकारस्य ऋकारवत् ॥ न न स्तृतारः ॥ रस्मात् न भवति ॥ तिसः ॥ चत

सृः ॥ तिसृभिः ॥ चतसृभिः ॥ तिसृभ्यः ॥ चतसृभ्यः ॥ २ ॥ तिसृचतसृ षा
म्योः दीर्घो न भवति ॥ नामि परे ॥ तिसृणां ॥ चतसृणां ॥ छन्दस्येतयोर्वा
तिसृचतसृ षाम्योः ॥ छन्दसि वा दीर्घो भवति ॥ नामि परे तिसृणां
चतसृणां ॥ तिसृषु ॥ चतसृषु ॥ रेफांतो गिरशब्दः ॥ स्वोर्विसर्गे ॥ धातो
रिकारोकारयोः दीर्घः स्यात् ॥ रेफवकारयोः हसपरयोः ॥ गीः ॥ गि
रौ ॥ गिरः ॥ गिरं ॥ गिरौ ॥ गिरः ॥ एवं पुरधुरशब्दयोर्ज्ञेयः ॥ धकारांतः समि
धशब्दः ॥ वावसाने ॥ समित् ॥ समिद् ॥ समिधौ ॥ समिधः ॥ हसे समित
इत्यादि ॥ भकारांतः ॥ ककुभशब्दः ॥ ककुप् ॥ ककुब ॥ ककुभौ ॥ ककु
भः ॥ हे ककुप् ॥ हे ककुब ॥ ककुभं ॥ ककुभौ ॥ ककुभः ॥ ककुभा ॥
ककुब्भ्यामित्यादि ॥ हकारांता नान्तदादयः ॥ तेषां रूपदादेर्हरिति

सा॰
३८
36

सर्वत्राकारे कृते स्वरः ति सत्वम्॥ आत्वं नः स्त्रियाम्॥ ष्ठकारोन्तन्नाम्नः
स्त्रियां वर्तमानात्॥ आप्प्रत्ययो भवति॥ पकारः स्थिलोपार्थः॥ स
र्वाणि सीत्येत्त्वः स्वरे तिर्दीर्घे कृते॥ स्त्रीलिङ्गे सर्वशब्दवद्रूपं ज्ञेयं॥ सा ते ताः स्याद्
तां॥ ते॥ ताः॥ तया॥ ताभ्यां॥ ताभिः॥ इत्यादि॥ सा॥ ते॥ ताः॥ तां॥ ते॥ ताः॥ त
या॥ ताभ्यां॥ ताभिः॥ तस्यै॥ ताभ्यां॥ ताभ्यः॥ तस्याः॥ ताभ्यां॥ ताभ्यः॥ त
स्याः॥ तयोः॥ तासां॥ तस्यां॥ तयोः॥ तासु॥ या॥ ये॥ याः॥ यां॥ ये॥ याः॥ ए
षा॥ एते॥ एताः॥ एतां॥ एनां॥ एते॥ एने॥ एताः॥ एनाः॥ एतया॥ एनया॥
एताभ्यां॥ एताभिः॥ एतस्यै॥ एतयोः॥ एनयोः॥ का॥ के॥ काः॥ मका
रोत॥ इदमयाद्वत्॥ अयं स्त्रियाम्॥ इदंशब्दस्य स्त्रियां॥ सिपरे इतस्य रयंभ
वति सौपरे॥ इयं॥ इमे॥ इमाः॥ इमां॥ इमे॥ इमाः॥ अनयैतोः॥ अनया ३८

ग्भ्याम वाग्भिः वाक्षु वाग्भ्यां इत्यादि अथ चकारान्तः त्वचशब्दः
चोःकुरिति कुत्वे वावसाने त्वक त्वग त्वचौ त्वचः हे त्वक त्वच
मित्यादि एवं वाच् त्रुच् प्रभृतयः पकारान्त अप्शब्दो नित्यं ब
हुवचनान्तः अप् जस् इति स्थिते न्नस्यदहनोऽपि इति दीर्घः आपः
द्वितीयाबहुवचनेतु न दीर्घः अपः भिस्याम अपाम् भ्यसि भका
रेपरे दत्वे अद्भिः अद्भ्यः अपां अप्सु षकारान्तो दिश्शब्दः स्त्रीलि
ङ्गः दिशांकः दिश दृश स्पृश उष्णिह् ऋत्विज् दधृष् स्रज् अ
स्रज्` अञ्च युज् क्रुञ्च इत्यादीनां असपदान्तेच कत्वं भवति दि
क् दिग् दिशौ दिशः दिशं दिशौ दिशः दिशा दिग्भ्यां दिग्भिः
दिक्षु षकारान्तः त्विषशब्दः षोढः इति डः वावसाने इति टः त्विट्

त्विट् त्विषौ त्विषः त्विषा त्विड्भ्यां त्विड्भिः त्विट्सु इत्यादि आशि
सा॰ षुशब्दः सजुषशब्दवत् आशीः आशिषौ आशिषः इत्यादि अदस्त्रीलि
१२ ङ्गः त्यदसशब्दस्य सौ न विशेषः अमौ द्विवचनादौ तु त्यदादेरः
37 कृते आवन्तः स्त्रियाम् इत्याप् दीर्घत्वं विभक्तिकार्यं च ओरीपश्चा
न्तात् इति दीर्घस्य दीर्घो ऊकारः ह्रस्वस्य ह्रस्व उकारः अमू अमूः
अमूं अमू अमूः अमुया अमूभ्यां अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यां
अमूभ्यः अमुष्याः अमूभ्यां अमूभिः अमुष्यै अमूभ्यां अमू
भ्यः अमुष्याः अमूभ्यां अमूभ्यः अमुष्याः अमुयोः अमूषां
अमुष्यां अमुयोः अमूषु इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः अथ हलन्ता १२
न्ताः नपुंसकलिङ्गाः तत्र रेफान्तो नपुंसकलिङ्गो वार्शब्दः

समोलुक् वाः वारी अयमतिविशेषणत्वेन भवति वारि २ पु
नरपि वारा वार्भ्यां वार्भिः वार्षु चतुरः षट्संज्ञात् चतुरामोन्त्यस्याम्
चत्वारि २ चतुर्भिः चतुर्भ्यः २ चतुर्णाम् चतुर्षु नकारान्तोऽहन्शब्दः
अह्नः सः अहन्नयाहस्य सकारः स्यात् रसे पदान्ते च समोलुक् सोर्विस
र्गः अहः ईमौ वेयोः अह्नी अहनी अहानि २ अह्ना आरात्रिष्विति
विशेषणत्वे रेफो न भवति अहोभ्यां अहोभिः इत्यादि नोलोपः ब्रह्म
नयाहस्य रसे पदान्ते च नलोपो वक्तव्यः ब्रह्म २ ब्रह्मणी ब्रह्माणि २
हे ब्रह्मन् ब्रह्मणा ब्रह्मभ्यां ब्रह्मभिः इत्यादि एवं कर्मण धर्मन
चर्मन्प्रभृतयः नान्तानामदन्तानां क्वन्त्सिद्धिः शेषः वा लोपो वक्तव्यः
पामेकोमनन कोप्निवापर्यायः छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपः

सा॰
३८
38

लोपोवक्तव्यो सर्वो भूतानि सर्वभूतानीति पर्यायः दीर्घत्वान्निवर्त
ते महदादीनांस्यमो लुकिकृते देत्वंनभवति लुकिनतल्लोपमितंत्वाव
साने त्यत् त्यद् स्ये त्यानि तत् तद् ते तानि यत् यद् ये यानि किं के
कानि द्विवचनादौ देत्वं एतत् एतद् एते एतानि एतत् एतत् ए
नद् एने एते एतानि एनानि इदं इमे इमानि द्वितीयादौ तसर्वत्र एवं
त् चकारांतः प्रत्यन्चशब्दः अन्नेर्नलोपादीर्घस्य चोत्कुः प्रत्यक् प्र
तीची प्रत्यञ्चि २ प्रतीचा प्रत्यञ्चाम् तकारांतो जगत्शब्दः जगत् ज
गती जगंति २ महत्शब्दस्य भेदः न्स्महतः सांतौ दीर्घः महत् महद्
ती महांति २ षकारांतश्शब्दः धनुष् सजुष् [illegible] वत्तुष् हवि ३८
ष् वपुष् प्रभृतयः आयुः आयुषी आयूंषि २ धनुः धनुषी धनूं

षि २ सकारांतः पयस् वर्चस् तेजस् वर्चस् प्रभृतयः पयः पयसी
पयांसि २ पयसा पयोभ्याम् पयोभिरित्यादि अदस्शब्दस्य स्यमोर्लु
कि कृते सोर्विसर्गः अदः द्विवचनादौ टेरत्वे कृते मत्वोत्वे मा२ अमू
नी अमूनि अदः अमी अमूनि पुनः अदः अमू अमूनि शेषं पुंव
त् एतदधिकृत्य नाम्निनः स्वरे इति नुः अमुना अमूभ्यामित्यादि इति
हलंतान्नपुंसकलिंगाः अथ वाच्यलिंगा युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते
तयोरवाच्यलिंगत्वात्रिष्वपि लिंगेषु समानं रूपम् त्वमहं सिना
सिमिति युष्मदस्मदोः त्वमहमित्यादेशौ भवतः औ युवा
वौ द्विवचने युष्मदस्मदोः द्विवचनपरयोः युव आव आदेशौ भवतः आ
मौ युष्मदस्मदोः परः औ आम भवति युवाम् आवाम् पदंवचनंस्मा

वाच्यमित्युच्यते भेद्यं त्रिलिंग्यं भजते तु यः ॥ विशेषणत्वमाप
न्नः वाच्यलिंगः स उच्यते

सा॰
३९
39

जसासहितयोः युष्मदस्मदोः यूयं वयं आदेशौ भवतः यूयं वयं त
न्मदावेकत्वे एकत्वे गम्यमाने युष्मदस्मदोः त्वत मत इत्येतावादे
शौ भवतः अंत्यो युष्मदस्मदोः टेरात्वं स्यात् अमि सकारे भिसि
भकारे च परे त्वां मां युवां आवां त्वदादेष्टेरत्वे कृते शसो सीति दीर्घः
शसो नो वक्तव्यः युष्मान् अस्मान् त्वन्मदादेशात्कृते एटाङ्योः
युष्मदस्मदोः टेरेत्वं भवति टाङि इत्येतयोः परयोः अयादेशः त्व
या मया युवाभ्यां आवाभ्याम् युष्माभिः अस्माभिः तुभ्यमह्यं
ङया ङयासहितयोः युष्मदस्मदोः तुभ्यं मह्यम् इत्येतावादे
शौ भवतः तुभ्यं मह्यं युवाभ्यां आवाभ्यां भ्यसोभ्यम् युष्मदस्म ३९
दोः परो भ्यस अभ्यं भवति एकारो भकाराद्विच्याहृतस्य ः नेना ५२

शैते न भवतः युष्मभ्यं अस्मभ्यं ङसिभ्यसोःस्तुः पञ्चम्याः ङसिभ्यसोः
स्तुर्भवति णकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः त्वत् मत् युवा
भ्यां आवाभ्यां युष्मत् अस्मत् तवममङसा ङसासहितयोः युष्म
दस्मदो तवमम इत्येतावादेशौ भवतः तव मम युवयोः आवयोः
सर्वादित्वात्सुट् युष्माकं अस्माकं सामाकम् युष्मदस्मदोः परः
सामाकं भवति त्वयि मयि युवयोः आवयोः युष्मासु अस्मासु
पदादीनां घेरभावः अथानयोरादेशविशेषविधिरुच्यते युष्म
दस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिः तेमेवांनौवस्नसौ युष्मदस्मदोः
यथासंख्येनामी आदेशा भवंति कीदृशयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया
सहितयोः तथैकवचने तेमे द्विवचने वांनौ बहुवचने वस्नसौ भव

सा॰
४॰
५०

मम

तः स्वामीतेससमायातः स्वामीमेसाम्प्रतंगतः नमस्तेभगवन्मेयोदेहि
मेमोक्षमव्ययम् स्वामीवांसनद्दासोसर्वैर्दृष्टोनौदानयाचनो राजावां
दास्यतैदानेहस्तानेनौभयघ्नसूदनः देवोवामवताद्विष्णुर्नरकोद्वेजनना
र्दनः स्वामीवोबलवान्नानोस्वामीनःसजनार्दनः नमोवोब्रह्मवि
द्भ्योत्तानेनोदीयतांधनं सानन्दान्वःप्रपश्यामिपश्यध्वंनःसुहृदः
विकान्वे त्वामामा प्रमासहितयोः युष्मदस्मदोः त्वामादेशोभवतः
पश्यामित्वामहालीढंपश्यमामदभेदकम् नादौ पदाद्येवर्तमान
योः युष्मदस्मदोः एतेआदेशानभवंति वत्समादयः सर्वोपानप
दाद्येनभवंतिवत्समादयः देवास्मान्पाहिनन्ददेवविस्मोस्मान्रक्षतुसर्वे
तः हरौविश्वेश्वरोदेवोयुष्माकंकुलदेवता सएवभगवानस्माभ ४॰

पर्यंतिमेत्वोजगमरज्य पश्यमोजगतांपतिं ४

स्माकं पापनाशनः नवयेसात्रवोराजन्ममतेप्यतिशात्रवः नवमित्रा
णियानिस्युर्नममभित्राणितान्यपि पादादाविति किं पांतुनोनरसिं
हस्यनखलांगलकोटयः हिरण्यकशपोर्वक्षः ततास्रक्कर्दमारुणाः
चादिभिश्च चादिभिरपियोगेनेन्नते आदेशा भवंति पुत्रो युष्माकम
स्माकंच चादिर्निपातः च वाहा अह एवं ननं पृथक् विना नाना
स्वस्ति दोषा नक्तं मृषा मिथ्या मिथस् अस्ति नास्ति अथ अथो
प्रायस् स्वयम् नीचैस् उच्चैस् स्वर् अंतर् प्रातर् पुनर् भूयस् अहो
स्वित् उत सह नाम ऋते अंतरेण अंतरा नमस् पुरस् अलं
कृते अ मा नो ना प्रतिषेधे ईषत् किल खलु वै शनैस् दूरात्
मृषो साकं सार्धं यत् तत् स्वराद्येवमादिगणो निपातसंज्ञो भ

सा॰
५८।
५८

वतितत्रादिविभक्त्यर्थे निपात्यते तस्मिन्निति तत्र यस्मिन्निति यत्र कस्मि
न् कुत्र तस्मिन्काले तदा यस्मिन्काले यदा अन्यस्मिन्काले अन्यदा
एकस्मिन्काले एकदा सर्वस्मिन्काले सर्वदा तेन प्रकारेण तथा येन
प्रकारेण यथा केन प्रकारेण कथं अनेन प्रकारेण इत्थं तस्मादि
ति ततः यस्मात् यतः कस्मात् कुतः अस्मात् अतः सर्वस्मात् सर्वतः सर्व
विभक्तिकस्तसिरेके पूर्वस्मिन्निति पुरस्तात् अधस्तात् परस्मात् एक
स्मादिति एकतः परस्मिन् परेण परस्तात् आदिग्रहणे हेत्वर्थे वाच्ये आदि
प्रत्ययो भवति इति एषां हि वक्तेति चण्डालाः किमः सामान्ये चिदादिः
कश्चित् कश्चन क्वचित् कश्चन क्वचित् क्वचन तद्योगेन कार्त्स्न्ये वा ५८।
सात् राजसात् भस्मसात् सर्वधीने घने मद्रसात् ऊर्ध्वयाङ्कीका

रोले ऊरीकृत्य उररीकृत्य सद्यादि अद्यादिकालेनिपात्यते सद्यः
सपदि अधुना इदानीं साम्प्रते तूर्णं शीघ्रं आशु सम्प्रति पूर्वे
द्युः अन्येद्युः अपरेद्युः यदि यर्हि तर्हि कदिति अले प्रादिरुपस
र्गः प्रपरा अपसं अनु अवनिर् दुर् वि आङ्नि अधि अपि अ
तिसु अभि प्रति परिउपप्रा स्वत अंतर आविः अयं गणः उपसर्गसं
ज्ञो भवति प्राग्धातोरुपसर्गाः उपसर्गाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः न
द्रव्यं तथा विशेषरूपमव्ययं स्यात् कार्यंतेच कामयन्तेचाव्य
यसंज्ञं भवति क्त्वा क्तेत्वा गत्वा ल्यप् तुम् णम् डाच् वत् आम्
कृत्वस् धाम् इति कादयः अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् भवति नपाद्
निर्देशो अव्ययानांवचनलिङ्गादिनियमः उच्चैः प्रहृषः उच्चैः स्थौ ३

सा॰
५४
५८

ष्वः कुले उक्तं च सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु
च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् उक्तान्यलिङ्गान्यव्ययानि अधुना
लिङ्गविशेषविधिविज्ञानाय स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते आबन्तः
स्त्रियाम् आकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति जा
या माया मेधा श्रद्धा धारा इत्यादि अनादेश्चापवक्तव्यः अजा ए
डका कोकिला अश्वा बाला गणिका काप्यतः कापि अतः स्त्रि
यां कापि परे पूर्वस्याकारस्येकारादेशो भवति कारिका पाचिका
पाठिका वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्
तानां यथा वाचा निशा दिशा अवगाहं वगाहं अपिधानं पिधानं ह्र ५४
स्वो वा स्त्रियां कापि परे तरादौ च पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति वेणिका वे

णीका नदिका नदीका श्रेयसितरा श्रेयसीतरा नौकादेशादेवो
नभवति वाग्रहणादित्यं विवक्षा निपातेन निपतं मनेके सर्वेषिस्थिति
निपातनाममनेकार्थत्वात् इकंच धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चे
तितेत्रयः अनेकार्थाहिविज्ञेयापाठेस्तेषांनिदर्शनं नणीष नका
रांतात् ऋदंतात् अंतातात् स्त्रियामीष्प्रत्ययोभवति दण्डिनी द
न्तिनी करिणी हस्तिनी मालिनी ईषिपरेलोलोपो वक्तव्यः राज्ञी
शुनी कर्त्री ओपगावी ऋकारांतान्नान्तस्त्रस्यादेशेनभवतिपथ्यले
पः रस्य अस्यय: तस्यलोपोभवति स्वरेयकारेपरे ओपगावीस्थितः
षकारटकारउकारऋकमानुबन्धाच्च स्त्रियाम् ईश्स्यात् ष कारकौ
टकुरुचरी ओपमनी चरपञ्चनी भवंती पठंती इत्यादि नदाट

सा॰ ४१ 43

नदादेर्गणात् स्त्रियामीप् स्यात् नदी गौरी गौतमी चतुर्थी पञ्चमी ॥ इं-
द्रादेर्गणात् स्त्रियामानीप् प्रत्ययः स्यात् इंद्राणी भवानी रुद्राणी
ब्रह्माणी मृडानी वरुणानी सर्वाणी मातुलादेर्वा मातुलोपाध्या-
यक्षत्रियाचार्येभ्य आनीप् प्रत्ययो भवति मातुलानी मातुली उ-
पाध्यायानी उपाध्यायी क्षत्रियाणी क्षत्रिया आचार्यानी आचार्या
ईप समसमाहारे गणाच्च त्रयाणां समाहारः त्रयी हयीं पुंयोगेन च शूद्री
गणकी चकाराद्गोपालिकादीन् जातेरयोपधात् जातिवाचिनो
यकारोपधाददकारान्तात् स्त्रियामीप् प्रत्ययः स्यात् मेषी सूकरी
हंसी कुक्कुटी ब्राह्मणी अयकारोपधात् किम् क्षत्रिया वैश्या प्र ४
थमवयसः वाचिनोऽदन्तादीप् वक्तव्यः कुमारी किशोरी कलभी

इत्यादि प्रथमवयस्थाकिम् वृद्धा स्थविरा अवस्थात्किम् शि
शुः कन्यायानेष्टः कन्या शुल्काहा दीर्घपुच्छी दीर्घपुच्छा स्वाङ्गा
द्वा स्वाङ्गवाचिनः स्त्रियां वा ईप् स्यात् सुमुखी सुमुखा सुस्तनी
सुस्तना तन्वङ्गी तन्वङ्गा स्वगात्रीतिनिरन्तं पञ्चवदनस्यादेवा
अवस्थात्वभवति अद्रवं मूर्त्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् अ
तत्स्थं तत्र दृष्टं च तेन चेत्तत्तथायुतम् स्त्रीप्रकारादंकेशीप्रवावक्र
मः अङ्गुली अङ्गुलि धूली: धूलि: श्रोणिः श्रोणी अमेरितिमिवि
शेषणानि कृतिः भृतिः धृतिः मति पञ्चम्यादेः मन्वादेर्गणा
न स्त्रियामी प्रस्यात् ऐकारादेशश्च मनायी वृषाकपायी अग्नायी
चकारान्नकोरोवा मनावी पत्यादयः पत्न्यादयोनिपात्यन्ते प

अद्रवं इत्यस्योदाहरणं सुस्वेदबिन्दुवतात् सुस्तनाना अमूर्त्तत्वात् सुमुखो शाला अप्राणिस्थत्वात् सुशोफा
विकारजत्वात् सुकेशी सुकेशा वा ... सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा

...पाणिवत्... [illegible]

त्वौ अंतर्वत्नी सखी अशिश्वी अर्धजरती युवती प्राची प्रतीची इ
सा त्यादयः दारशब्दो नित्यं पुंलिङ्गो बहुवचनांतः दाराः दारान् दारैरि
५० त्यादि वोतोगुणात् उकारांतात् गुणवाचिनः स्त्रियां वा ई स्यात् पट्वी
55 पटुः मृद्वी मृदुः तन्वी तनुः करन्वी करनुः उतऊङ् उकारांतात् ऊ
प्रत्ययः स्यात् पङ्गुः वामोरूः यूनस्तिः युवन् शब्दात् तिप्रत्ययः स्या
त् युवतिः पश्चान्नामसन्वान्यादयः आवेनाद्याप इति से लोपः ई वृना
द्वै सप इति से लोपः सर्ववन्याक्रियाः अथ विभक्त्यर्था निरूप्यंते लि
ङ्गार्थे प्रथमा धातुप्रत्ययाद्यतिरिक्तमर्थवच्छब्दरूपं लिङ्गं तस्यैव स
त्तामात्रे प्रथमा विभक्तिः स्यात् लिङ्गादयः प्रथमार्था इति केचित् ७७
तत्सहस्रं आदिशब्देन लिङ्गपरिमाणवचनानि ग्राह्याणि यथा लि

ॐ कुल: श्रीकुल: त्वां परिमाणे त्वारी हेलाः आठकम वच
ने एकः द्वौ वदव: रविरिवराजते राजा रोषकान्कुमारी रोरूपते वो
भजन्ते भुवं भूपालाः प्रागारलोरामलत्वाये संति संतः कियंतः कु
मारा: पोरने स्वैरं रोरूयंते चत्वारकाः नेगीयंते च गोनत्वामेस्मियंते
रुन्नार्दिताः घटकारकभेदश्रून्यं वस्तु सन्मात्रं आमेघोणव आमेत्र
णेभिमत्वोकरणैश्च प्रथमाविभक्तिर्भवति मांसमुहूर्गोविंदम
सीदपरमेश्वर कुमारीस्वैरमासायां त्वमधुंभोतनपस्विनः भोत्
भगोत्व आगोत्व एनेशास्त्रात्रिविषयेनिपात्यते त्वमत्वभो: द्वारा
ध्यभगोत्वभंगनमोनमः अथोत्र भोमदासा त्वघातयात्वोत्वरोस
रन रोषाः कार्यकर्तृसाधनयोरान्यपात्रेविस्रोषावयोस्तंबधेश्राधा

सा॰
४५
45

रमावयोः शेषाद्द्वितीयायाश्चविभक्तयोपनेष्वर्थेष्वपि कार्यकर्मका
रके उक्ताह्य प्राप्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीयाविभक्तिः स्यात् क
टंकरोति काष्ठंकोऽश्वंपश्यति चाहदृष्टः गान्दोग्धिपयः धर्मंब्रूते सोम
सुनोति सोमंपाः अभिसर्वतसाकार्या निगपर्यादिषु त्रिषु द्वि
तीयाभिद्वितान्ते अयते तोन्यत्रापि दृश्यते द्वितिरुक्तं ग्रामंस्थितमभि
ग्राममभितो नदी वहति सर्वतो नगरं तरवो दृश्यन्ते धिग्देवदत्तं पा
पिष्ठं उपर्युपरि ग्रामं हितं पापं अधोऽधो ग्रामं निधानं अध्यधि ग्रामं कः पतति
निकषा ग्रामं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे मासमधीते क्रोशं पर्वतः नैरं
तर्ये किम् मासस्य द्विरधीते कर्तरि प्रयोगे क्रियायाः प्रधानसाधनेऽपि क्रि
यासिद्ध्युपकारके करणे तृतीयाविभक्तिः स्यात् भित्त्वा शरेण रामे ४५

णरावणो लोकरावणः करोत्यर्णविद्योर्णोपिकाने द्वैधुभ्यते भुक्त द
नपात्रे सम्प्रदाने कारके चतुर्थी वेदविदे गां ददाति छात्राय कन्यां
ददाति सम्यक् श्रेयोबुद्ध्या प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानं विश्लेषावधौ प
ञ्चमी विश्लेषावधौ पञ्चमी विश्लेषो विभागः तत्र योऽवधिः चलन्
वा चलन्वा विवक्षितः तत्रापादाने पञ्चमी धावतोऽश्वात्पतितः
भूमेस्तोवरतिगङ्गा संबन्धे षष्ठी राज्ञः स्वपुरुषोऽस्त्येयः पितुर्वेतन मश
६८ ज्ञने गंगायां वचनं धर्मकवीनां सम्बद्ध च साधारेण सप्तमी आधा
रेऽधिकरणे षड्विधमधिकरणं औपश्लेषिकं सामीपकं अभिव्या
पकं वैषयिकं नैमित्तिकं औपचारिकं औपश्लेषिकं यथा कटे शे
ते कुमारो सौ वटे गावः सुवते अभिव्यापकं तिलेषु विद्यते तैलं वै

षष्ठिकं हृदि ब्रह्मामृतं परं नैमित्तिकं गुह्यं मनःहुतं धीरो ॐ पञ्चाशिकं
सा अङ्गुल्याग्रे करिणां शान्ते भावः क्रियाललाटेन ऋतममसो यत्र क्रियया क्रि
५५ यां तत्र लक्ष्यते सभावः वर्षति देवं चोरग्रामान्तः पतनं ग्रामांल्लिनि पति
W6 तो रतिः विनासहनममनेननि धीरोऽन्वाम्यादि मिश्र पतेरपि योग
यथा सद्देशेन द्वितीयायाः सुः विना पापं सर्वं फलति अन्तरेणाति
ली किं जीवितेन अन्तरान्नामोसाधु रिमादि आदि पदाग्रायं स
हस्रदृशा संकं सार्धं स्मादियोगान् स्तीया सहशिरःखलेनतोगरुः
सहस्राक्षेत्रो मैत्रेण सार्कं नयना भ्यां स्नस्नः दन्ताः सार्धं पति मिश्रं तं
साधु नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालं वषड्योगे चतुर्थी नमो नारायणाय ५६
णाय स्वस्त्यस्तु राज्ञे सोमाय स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलं मल्लोम

लाय इंद्राय वषट् अन्यादियोगे पञ्चमी ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ग्रन्य
ग्रहाद्विहारः निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं क्रियागुणजातिभिः समुदाया
त्पृथक्करणम् तत्र षष्ठी सप्तमी च क्रियापराणां मध्ये भगवदाराधकः
श्रेष्ठः गवां कृष्णा संपन्नक्षीरा एतेषां क्षत्रियः शूरतमः स्वाम्यादियो
गे षष्ठी सप्तमी च गवां स्वामी गोषु स्वामी गवामधिपतिः गोष्वधिप
तिः कर्तृकर्मणोः कृति षष्ठी कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् क्ता
दिवर्जिते कृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणं
स्मृतेश्च कर्मणि स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने कर्मणि षष्ठी भवति मा
तुः स्मरति च शब्दान्निर्देशाद्द्वितीया च मातरं स्मरति हेतौ तृतीया
पञ्चम्यौ वक्तव्ये शब्दोऽनित्यः कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा भयाद्

नोच चौराद्बिभेति व्याघ्राद्रक्षति षष्ठी हेतुप्रयोगे कस्य हेतोरियं कन्या
सा॰ इत्थंभावे तृतीया अन्यस्मात्केनप्रकारेण वर्तमानः स इत्थंभावः न
४॰ सिद्धित्थंभावे तृतीयास्मात् शिष्यं पुत्रेण पश्यति संसारमसारेण पे पश्यति २
47 नाङ्गविकारः येन विकृतेनाङ्गेन अङ्गिनो विकारो लक्ष्यते तस्माद्
ङ्गात्तृतीयास्यात् अक्ष्णा काणः पादेन खञ्जः शिरसा खल्वतिः
जनिकर्तुः प्रकृतिः जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसंज्ञं भ
वति तत्रापादाने पञ्चमी यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तेन तुष्येति विदोवि
दुः आङ्दिग्योगे च आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देवः पाटलिपुत्रं नाम न
गरं वर्जयित्वा आदिशब्दात् अपपरि पतेर्योगेपि अपकान्यकु ४॰
ब्जाद्वृष्टो देवः परिकान्यकुब्जाद्वृष्टो देवः तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या संयमा

यत्कृतं येन नरो यस्माद्यस्मैतद्यस्मं यस्मै मोहाय मेधावी यन्न दाताय भुक्त
ये क्रुध्यादियोगे वर्तते क्रुध्यति कुप्यते विप्राय द्रुह्यते मित्राय कुप्यते
गुणवर्तिस्यते लोपेन चतुर्थी वक्तव्या स्वधा नमस्ते स्वधा मातृभ्यः
प्रेतेभ्यः स्वधा निमित्तात्कर्मयोगे सप्तमी वक्तव्या चर्मणि द्वीपिनं ह
न्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरं केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः वि
षये च तत्कैवल्यतः षष्ठीसप्तम्यौ वा नारदे बहूनां क्रोशानां मात्रः
वैरः बहुषु साधुषु वा रयत्न सत्सु यमलार्थी यात्य साधुमार्गेण
मातापित्रोर्हृदतोः प्रव्रजति पुत्रः प्रत्येते प्रथमा यदिदं कार्यं त्वा
यन्येनाख्यातेन नक्षत्राणां वाक्यं भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या घटः
क्रियते पटः कार्यः कटः कृतः हनन्दस्मिस्यादिः सर्वत्र दृश्यान्तरो

सा०
५८
58
ति दधिजन्तुकृणादिमथः भूनातुंस्थानात्स्थितिः व्रजतीविरञ्चः कर्ता
कर्माच करणंसंप्रदानंचतुर्थकं अपादानंतथाधारः कारकाः
षट्प्रकीर्तिताः ॥ इतिकारकप्रक्रिया ॥ अथसमासप्रक्रियारभ्यते
अथार्थवद्विभक्तिविशिष्टानांपदानांसमासोनिरूप्यते विभज्यते
कर्तृकर्मादयोययासाविभक्तिः समासश्चान्वयेनाम्नां नाम्नाम
न्वययोगेत्वेसत्येवसमासोभवति यथाज्ञानदृष्टितेपि नहिनसमा
सयोर्विभक्तिसहितयोर्नाम्नोःत्व ततोभार्यापुरुषस्यैतस्मादेनभव
ति परस्परसंबंधाभावात् सचसमासःषड्विधः द्विगुस्तत्पुरुषो
द्वन्द्वः कर्मधारयएवच बहुव्रीह्यव्ययीभावः समासाःषट्प्रकी
र्तिताः पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः परपदप्रधानौद्विगुतत्पुरुषौ ५८

उभयपदप्रधानो कर्मधारयो द्वंद्वो अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः स
त्क्रियासंनिधानादुभयपदप्रधानो बलवान् ऐकपद्यमैकस्वर्य
मेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं स्त्री अधि इति स्थिते स्त्रीशब्दा
द्वितीयैकवचने अम् स्त्रियमधिकृत्येति विग्रहे अन्वयोगार्थसमर्थ
कः पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति यावत्तेन समासेऽव्ययस्य पूर्व
निपातो वक्तव्यः पूर्वं वाच्योऽव्ययीभावः अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्वयः
सोऽव्ययीभावसंज्ञकः स्यात् समाससंज्ञायां समासप्रत्यययोः समा
सेवर्तमानायाः विभक्तेः प्रत्यये च परे लुक् स्यात् [illegible]स्य लुकोऽलुक
निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः कृत्तद्धितसमासैनामत्व नाम
संज्ञायां स्यादिविभक्तिः अधिस्त्री सि इति स्थिते स नपुंसकं सोऽव्ययी

सा.
४९

49

भावो नपुंसकलिङ्गः स्यात् नपुंसकाद्ध्रस्वत्वं अव्ययीभावात् अ
व्ययीभावात्परस्याविभक्तेः लुक्भवति अधिस्त्रिरद्दकार्यं प्रवर्त
ति क्रांतमतिरिकुले नावमतिक्रांत अतिनु जलं इत्यादयोसं
प्यहरणानिकारोवकक्यो पदार्थसादृश्येवर्तमानः समस्यते सो
व्ययीभावसंज्ञकः समासः स्यात् शक्तिमनतिक्रम्यकरोतीति य
थाशक्तिः अतोमन्तः अकारांतादव्ययीभावात्परस्याविभक्तेरम्
स्यात् अन्तपञ्चम्यन्तवर्जयित्वा कुम्भस्यसमीपे उपकुंभंवर्तते
उपकुम्भंपश्य वाटाङ्योः टाङि. इत्येतयोः अम् वास्यात् उपकुम्भं
कृतं उपकुम्भेनकृतं उपकुम्भंस्थापय उपकुम्भेस्थापय अन्तेत इ ४९
तिविशेषणात् पञ्चमीनभवति उपकुम्भादानय अवधारणा

र्थे यावदिति अवधारणार्थे यावदव्ययं सुप्समस्यमानेऽव्ययीभावसंज्ञकः समा
सो भवति यावन्त्यमत्राणि संभवन्ति तावतो ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेति या
वदमत्रमामन्त्रयस्व मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्त्तते पारे मध्ये ष
ष्ठ्या वा गङ्गायाः पारे पारेगङ्गं गङ्गाया मध्ये मध्येगङ्गं अथ तत्पु
रुषः द्वितीयायां तेभ्यपदे सति योऽन्वयस्तत्तत्पुरुषसमासः स्यात् ग्रामं
गतः ग्रामगतः दात्रेण छिन्नः दात्रछिन्नः यूपाय दारु यूपदारु वृ
केभ्यो भयं वृकभयं राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः अक्षेषु शौण्डः अक्ष
शौण्डः कश्चिदप्यन्तस्य चतुरत्वं अग्नौ आहितः आहिताग्निः पू
र्वं भूतः भूतपूर्वः समासे कचिदेकपदत्वेन हेतुः पापानां वर्ज्जं
पापवर्ज्जं आत्मनाम्नां वर्ज्जं आत्मवर्ज्जं कौशिनयनानि यस्य सत्रिनय

नः पानस्यवा पान[illegible]शाह्वसनकास्यएकारोवा भवति स्वरायाः
सा पाने स्तनपाने नक्षि नञि पूर्वपदे स्तितेपोन्नपः सननसहषः स्यात
५ ना समासे सति नञ अकारादेशः स्यात नाकादिवर्जं नञाम्बणः अञ
50 स्वणः नविद्यते अकं दुःखं यत्रस नाकः नखेन कुलन धुंनक नक्ष
त्रमित्यादौ न भवति अनत्वैकस्मा मोनेति ननः अनादेशो भवति स्वरे
परे अश्वादन्यः अनश्वः धर्मविरुद्धः अधर्मः अब्राह्मणभावः अब्राह्म
णमिति त्वदन्न नहि रुद्धतदभावेषु नञवर्तते चार्थे द्वन्द्वः समुच्चया
न्वाचयेतरेतरयोग समाहाराश्चार्थाः तत्रेश्वरं च भजस्वेति प्रत्येक गुरु
मेक क्रियापदसंबंधे समुच्चये समासो नास्ति वटो भिक्षामट गां ५
चानयेति क्रमेण क्रियापदद्वयसंबंधाभावात इतरेतरयोग समा
धे न्वाचये समासो नास्ति पस्यर १

द्वारेवार्थे द्वन्द्वसमासः स्यात् इतरेतरस्त्वयं यथानेकारौकारान्तानां पूर्व
निपातो वक्तव्यः पटुश्च गमश्च पटुगमौ समासप्रत्ययपरतः कार्यो
नामप्रयोगः अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ भोक्ता च भोग्यश्च भो
क्तभोग्येणा स्त्रीपुरुषौ पदश्चत्वादिरस्यलोपश्च द्वादिशे देवताद्वन्द्वे च दे
वताद्वन्द्वे पूर्वपदस्यादीर्घो वा वक्तव्यः अग्न्यादिसोमादीनां षत्वं वक्तव्यं
अग्नीषोमौ अग्निषोमौ इन्द्राबृहस्पती इत्येतेन योगे द्विवचनं बहुव
चनं च एकवद्भावः समाहारे वा वक्तव्यः शशश्च कुशश्च पलाशश्च
शशकुशपलाशाः शशकुशपलाशं मन्वादीनां विभक्तिलोपे
पूर्वस्य समासान्तः स्यात् अन्यस्य अन्योन्यम् परस्परं एकत्वे द्विगु
द्वन्द्वौ एकत्ववर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुंसकलिङ्गौ स्तः सर्वस्याप्र

सा॰ ५१
51

वै द्विगः सांख्याः पूर्वः समासः द्विगुर्निगद्यते समाहारैकत्वेष अका
रांताद्विगोः समाहारे ईप् स्यात् अस्य लोपः दशानां ग्रामाणां स
माहारः दशग्रामी पंचपञ्चमूली पञ्चाहीनामीप् प्रतिषेधो वक्तव्यः
पंचपात्रं त्रिभुवनं चतुष्टयं पंचखट्वपः समाहृतः पंचाग्नि प
ञ्चानां गवां समाहारः पंचगुः नंजसमकाहूलनं त्रिफले निवृहितः
इति द्विगुः बहुव्रीहिर्नाम्यपदप्रधानो यः समासः स बहुव्रीहि
संज्ञो भवति बहुधनं यस्य सः बहुधनः श्रष्टिधनं यस्य सो ष्टिधनः
यस्य प्रधानैरेकदेशो विशेष्यमाणतया प्रतीयते स तद्गुणसंज्ञको
बहुव्रीहिः लंबौ कर्णौ यस्य स लंबकर्णः एकोनकालो यस्य सः क ५।
एककालः भालेलोचनः बहुव्रीहिः बहुव्रीहिविशेषणस्य समस्य

तस्य पूर्वनिपातो वक्तव्यः चक्रपाण्यादौ न पाणौ चक्रं यस्य स चक्रपा
णिः इन्द्रादिभ्यश्च इन्द्रादिभ्यश्च पूर्वस्य सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो
न वक्तव्यः इंदुशेखरः कण्ठेभुजः पद्मनाभः भुवनेकीर्तिर्यस्य स
भुवनकीर्तिः चंद्रशेखर इत्यादिनेयं प्रजामेधयोरसिच् सुप्रजा
यस्य स सुप्रजाः दुष्टा मेधा यस्य स दुर्मेधाः धर्मादन् सुद्धधर्मा स पस्यद
सुधर्मा प्रमाणे स्त्रीलिङ्गस्यान्तार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति स्वरूप
वती भार्या यस्य स स्वरूपवद्भार्यः पुंवद्वा समानाधिकरणे समासे स
ति पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्भावो भवति पुंवद्भावादीपो निवृत्तिः वा
ग्रहणं कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति गोः गोरा ह्रस्वः समासान्त्यार्थे वर्त
मानस्य ह्रस्वः स्यात् पंचगावो यस्य सः पंचगुः सप्तग्रामस्य भाग्ना

स ५२
52

दिग्वर्गस्य पादस्याहस्त्या लोपो वक्तव्यः सहस्रं पादा यस्यासौ सहस्रपात्
शोभनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् नदी
स्यादेः हस्त्यादेः परस्य पादशब्दस्याकारस्य लोपो नास्ति हस्तिपादः
शमादौ स्वरे परे पदादेशोऽप्युवक्तव्या द्विपदः द्विपदा द्विपदे इत्यादि
टाङ्काः समासे सति इत्याद्ध क एते प्रत्ययाः स्युः यथाप्रयोगमनु
संधेयं टकारस्तत्सरूपे तेयोकारो हेहएवच ककारस्तु बहुव्रीहौ
इकारः सर्वतोमतः अविंतोमहिमायस्य अविंतमहिमः नो
वा नान्तस्य पदस्य टेर्लोपो वा भवति यकारे स्वरे च परे वा यद्व
णात् कश्चिन्न भवति उपधालोपश्च अहोमयम् सण्यादः क ५२
वीनां राज्ञा कविराजः टकारो नु व पर वर्ण्यः कविराज्ञी राज्ञ पु

रे राजपुरं वाक्चमनश्च वाग्मनसे इतिगणस्याहिशिंपद्याः इतिग
णपठः अहश्चरात्रिश्चअहोरात्रं हैवनपश्चाहिद्वाः वदवःकर्मोधा
पस्मसः बहुकर्तृकः प्रासादः बहवोराजानोयस्मिन्नगर्यांसाब
हुराजन्यनगरी स्त्र्यंतेलोपेकृते प्रावृत्तःस्त्रियाम् इतिबहुव्रीहिः क
र्मधारयतत्पुरुषेपदद्वयेतत्पुरुषेएकार्थे निष्टे सति समासःकर्म
धारयसंज्ञोभवति नीलंचतदुत्पलं नीलोत्पलं रक्तश्चासौलताचरक्त
लता उभौच्यासौकोकिलः पुंस्कोकिलः पुंसःखपसंयोगांतस्य।
लोपोवक्तव्यः नान्तस्यकृतात्समासः प्रादेरुपसर्गस्यनाम्नस्स
हार्थेनसहसमासस्तत्पुरुषोभवति सचाप्रागतत्वाभावेपित
त्पुरुषसंज्ञकः प्रकृष्टोवादःप्रवादः कुम्भंकरोतिकुम्भकारः

का॰ ५३ 53

सहादेः साद्रिः समासे सति सहादीनां साद्रिर्भवति अञ्चतौ गते महागतः
सध्र्यङ् कश्चित् यथा सहचरः सहसमन्तिरसां सध्रिसमितिरयः
सह् सम् तिरस् इत्येतेषां सध्रि समि तिरि इत्येते आदेशाः स्युः स
हाञ्चतीति सध्र्यङ् समञ्चतीति सम्यङ् तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् केः
कत् कुप्राकृत्यस्य तत्पुरुषसमासे स्वरे परे कद्भवति कुत्सितोऽश्वः क
दश्वं ईषदर्थे च ताद्धिः कुप्राकृत्यस्य ईषदर्थे च तुमान्नेषु कत् का कव
इत्येते आदेशाः भवन्ति कदुष्णं कोष्णं कवोष्णं लवणोऽका का
लवणं पुरुषे वा कुपुरुषः कापुरुषः पथ्यक्षयोश्च पथ्यक्षे
सति इत्यस्य उत्वं च भवति पथ्यं चक्षो इष्ट पथ्यं प्रकारान्तरं समस्य ५१
बोध्य सङ्ख्याया प्रकारे धाकृत्यावान धाप्रत्यये परतः कोऽन

ईनस्य देवषस्य अन्नम् नवर्गास्यसः बृहतोपतिः बृहस्पतिः
महेश्वरः महतश्चेरकारः समानाधिकरणेद्यावाधावाभूमी द्या
वाभूमी द्यावापृथिव्यौ जायापतिश्चदम्पती महती माया
महामायाइत्यादि आकृतिगणोयं लक्ष्यमनुसृत्य लक्षणप्रवृत्तिः
अलुक्कचित क्वचित्समासेकृतेनकृतेपिविभक्तेरलुक्भव
ति कृच्छ्रान्मुक्तः स्तोकान्मुक्तः अप्सुयोनिरस्येति अप्सुयोनिः
उरसिलोमा हृदिस्पृक् कण्ठेकालः वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः
पश्यतोहरइत्यादि नहितेसमानाधिकरणे शाकपार्थिवादी
नाममध्यपदलोपोवक्तव्यः शाकप्रियःशाकपार्थिवः देवपूज
कोब्राह्मणः देवब्राह्मणः देवानांप्रिय इतिषष्ठ्येवनिपात्यते॥

आविद्यद्वंद्वे द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य ऋविलोपः स्यात् च
सा॰ कारादिकल्पिकवित् माताच पिताच तौ पितरौ श्वश्रूश्वशु
५७ रश्च श्वशुरौ इति नाच्च पुत्राश्च तौ पुत्रौ अना द्वंद्वे द्वंद्वे पूर्वपदस्या
54 कारो वक्तव्यः माताच पिताच तौ मातापितरौ द्वन्द्वे सर्वादित्वान्न
वा सी वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ म
ध्यपदलोपश्च भिन्नार्थे निष्ठुत्वं भिन्नविभक्तिकत्वे वैयधिकरण्ये
गं यथा चैः गं यादि प्रत्ययो भवति उपमानाच्च उपमानात् गं
धशाह्यात् इ प्रत्ययो भवति कुमुदस्य गंध इव गंधो यस्य स कु
मुदगंधिः हंसस्य गमनं इव गमनं यस्याः सा हंसगमना दि ५८
क्ते क्षि संज्ञायां दिक्संख्ये संज्ञायां विषये परपद

तस्यार्थौ समसे ते समासः तस्य ह्रस्वः स्यात् अविग्रहो नित्यसमासः
अस्वपदविग्रहो वा इति एवं त्रिः समासाः इति समासप्रक्रि
या अथ तद्धितो निरूप्यते अपत्यम् नाम्नोपत्ये अण् प्रत्ययो भव
ति उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगोरण् इति स्थिते समासप्रत्ययो
रिति षष्ठीलोपः णकारो वृद्ध्यर्थः आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः स्वरा
णां मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धितप्रत्यये पर
तः उकारस्यौकारो वृद्धिः वा व्यञ्जने उकारस्यौकारस्य च अव् भवति
स्वरे यकारे च परे औपगवः वासिष्ठः गौतमस्यापत्यं गौतमः भारद्वा
जः विदादिभ्यश्चेति अण् अनवतरत्वं भौवः वैदः ह्रस्वस्यापत्यं कार्ष्णः
अत इञ् अतः अकारस्य इः स्यात् अपत्ये कश्चित् सांकेत

मातृष्वस्राः षण्णांमातॄणामपत्यं षाण्मातुरः द्वैमातुरः अतइञ्नृभ्यः
श्रा अकारांतान्नाम्नोनृषिशब्दादपत्यैर्थेइञ्प्रत्ययःस्यात नकारो वृद्ध्यर्थः
५५ यस्यलोपः देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः श्रौधरिः दाशरथिः पुरन्दर
55 स्यापत्यं पौरंदरिः बाह्वादेश्चेञ् वक्तव्यः बाहोरपत्यंबाहविः उ
पबाहोरपत्यंऔपबाहविः औपचाकविः औपबिन्दविः एयायनणो
यणौयायनणौगर्गनडाश्विविशेषितस्त्रीत्वादेः गर्गादेः नडादेः अश्वादेश्च स्त्री
लिङ्गात् पितृष्वस्रादेश्च एय आयण्ण यञ् आयण ईय इत्येतेप्रत्ययाः
स्युः अपत्येर्थे गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः वत्सस्यापत्यं वात्स्यः नडस्याप
त्यं नाडायनः नारायणः अलुक् क्वचित् अमुष्यापत्यं आमुष्या ५५
यणः अत्रेरपत्यं आत्रेयः निधेरपत्यं नैधेयः कपेरपत्यं कापेयः

विधेरपत्यं वैधेयः गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः मह्या अपत्यं माहेयः
पितृष्वसुरपत्यं पैतृष्वस्रीयः मातुः स्वसा मातृष्वसा मातृष्वसुरप
त्यं मातृष्वस्रीयः मातृपितृभ्यां डामहच् मातृपितृभ्यां डामहच् प्रत्य
यः स्यात् मातुः पिता मातामहः पितुः पितामहः क्वचित्स्त्रीलि
ङ्गेऽपि भूमेरपत्यं भौमः लुग्बहुत्वे क्वचित् अपत्यार्थेऽञन्तस्य
प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिद् ऋषिविषये लुग्भवति वसिष्ठस्यापत्या
नि वसिष्ठाः गर्गाः वत्साः अत्रेरपत्यानि अत्रयः विदेहस्यापत्या
नि विदेहाः लुकि न तन्निमित्ते देवतेदमर्थे देवतार्थे इदमर्थे चा
णाः प्रत्ययाः स्युः इन्द्रो देवतायस्येति ऐन्द्रं हविः सोमो देवतायस्ये
ति सौम्यं देवतार्थं इदं वस्त्रं दैवतं क्वचिट्ठ्योः क्वचिन्नवौ तरपत्ययोः

सा० इयोर्वृद्धिः स्यात् अग्निमारुतेकर्म सुहृदोभावः सौहार्दं सौभाग्यं

५८ सुभगायाभावेरकिण स्वधातुरपत्यं सौधातकिः व्यासस्यापत्यं वैया

56 सकिः स्विलोवा उक्तः प्रत्ययाविषयात्तरेणितौवास्तुः अज्ञो

गोर्ग्यस्यासै अनुस्मशिवः तस्येदं धनुराजगवं अनुगावंवा उप

मानाश्च उपमानात्स्वरोगन्त्यशाखः तस्मादिकारप्रत्ययोभवति

कुमुदस्यगंध एव गंधो यस्यासौ कुमुदगंधिः तस्यापत्यं कौमु

दिकौमुदगंध्या स्वश्रुराण्यः श्वशुरस्यायं श्वाशुर्योथवामः वि

सौविदं वैसवं गोपवनोपत्यंत गोपवनात् पथमस्य पाप्हस्य य

त्मस्यः स्यात् गोविदं गव्यम् ऊर्णेभवं कूल्यं नदीयं महीयं ५८

चतुरश्च लौकेयौ चतुरप्राहाघ्येयरत्यनोपत्ययौलः तुर्यः

नदीयः चतुरशब्दस्य वकारस्य लोपश्च अन्यस्य दुक् अन्यशब्दस्य
दुगागमः स्यात् छीयप्रत्यये परे अन्यस्येदं अन्यदीयं अर्धंतरस्याः
दे अर्धंतरतीयम् इतिणिप्रत्ययस्यानुवर्तनार्थम् इतिणयो भवा
हातिणान्ताः पश्चाद्भवाः पाश्चात्याः पुरोभवः पौरस्त्यः कारका
क्रियायुक्ते कारकादित्येते प्रत्ययाः स्युः क्रियायुक्ते कर्तरि कर्म
णि वा णिपठे कुंकुमेन रक्तं कौंकुमं मथुरायाः आगतः मा
थुरः ग्रामे भवः ग्राम्यः पुरं वहति पौरः पौरीयः कंबलेनाहृ
तो रथः कांबलः वहेणाहृतो दध्यः वाल्हः कैनेयकः कईन
इय इक ईन इत्येते प्रत्ययाः स्युः भवार्थे विनेवेद्यो वैकल्पिके क
र्णाटे भवः कार्णाटकः कर्णाटको वा ग्रामादागतः ग्रामीणो

सा
५१
57

वा ग्रामीणः सध्र्यङ्भवः सध्रीचीनः समीचीनः तिर्यङ्भवः
तिरश्चीनः पत्नेणस्त्र क्वचिद्डण्यणायकारलोपो वा भवतीति क
र्ण्यांभवः कानीनः पुष्येणानहडेणपुंक्तापौर्णमासी पुष्ये
भवः पौषी प्रत्ययकार्येईनाणवकव्यः पौषीपणः नृणोऽर्थ म
नुष्यस्येयं मानुषी अगस्त्यस्येयं आगस्त्यीदिक् सूर्यस्येयंसौरीः
श्योषा तडादिभ्याहृदृहाः ईयप्रत्ययो भवति तडीयः ताड्गः ग्राण
सकान्नातः सक्किपः सकोदेवनायस्मात्विता सक्किपर्हविः
इदमस्येदं इंद्रियं इदस्यात्मनोधर्मे ज्ञानकारणं इंद्रियं प्रहैदेव
ति प्राह्निकः शाह्नात वेतिशाह्निकाः वेदेभवः वैदिकाः ता
त्विकः त्यतनौ किमादेरव्ययादेर्भावार्थे स्यतनेत्यलः कुत्रभवः

कुत्रत्यः कुतःभवः कुतस्त्यः तत्रभवः तत्रत्यः यत्रत्यः अद्यभवः
अद्यतनः ह्योभवः ह्यस्तनः श्वस्तनः श्वःभवः सदाभवः सदा
तनः सनातनः पुराभवः पुरातनः चिरंभवः चिरंतनः सायं
भवः सायंतनः स्वार्थेपि उक्ताः प्रत्ययाः स्वार्थेपि भवन्ति देवदत्त
एव देवदत्तः चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं चोर एव चौरः चत्वार
एवाश्रमाश्चातुराश्रम्यं त्रय एव लोकाः त्रैलोक्यं षडृतवाराशिरिवि
राटिः स्वश्लोभवार्थे षड्डवः षड्डत्नः षारिभवः षारित्वः विर
त्नः अव्ययात्स्वार्थेनामाकेव प्राकृतेः अव्ययात्स्वार्थेनाव्यये प्राक
प्रकच प्रत्ययो भवति उच्चकैः नीचकैः मयकात्वयका अशीन
तेष्वपश्चात्स्मैरात्वकादिः अशीनात्प्रत्यययोः परयोः शुष्म

सा
५८
58

स्मदोः तवकममकावित्यादेशौ भवतः तवायं तावकं ममेदं मा
मकं तावकीनः मामकीनः एकत्वे तवकममकौ द्वित्वे बहुत्वे
युष्माकास्माकौ यौष्माकः आस्माकः यौष्माकीनः आस्माकी
नः वतस्तुल्यसादृश्येर्थे वत् प्रत्ययो भवति चैत्रेण तुल्यं मैत्रः
चैत्रवन्मैत्रः घटेन तुल्यं घटवत् पटेन तुल्यं पटवत् भावे त्वतल्प्र
णः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भावस्तस्मिन्भावे त्वतल्प्रत्ययाः इमे ते प्रत्यया
भवंति ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता तांतस्य नित्यं स्त्रीलिङ्गत्वात्
पु समाहारे तावैगुण्यस्य त्वपाणि समाहारहितानि नानां समा
हे जनता ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वं त्वे तो नपुंसके ब्राह्मण्यं ५८
सुमनसो भावः सौमनस्यं सुभगस्य भावः सौभाग्यं विदुषो

भावो वैदुष्यं कर्मण्यपि ष्यञ् एवकार्थः ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा
ब्राह्मण्यं गणेऽस्मिन् कर्मणास्य राजन्यं नोर्विति टेर्लोपः अपि शब्दा
त्साध्वर्थोऽदेयः कर्मणि साधुः कर्मण्यः पारणे साधुः पारण्यः
सभायां साधुः सभ्यः लोहितादि[illegible]मन् लोहितादेर्भावे इमन्
प्रत्ययो भवति स च डित् डित्वात् टेर्लोपः लोहितस्य भावो लोहि
मा अन्येभ्यो भावः अणिमा मह्यो भावो महिमा कालस्य भावः कालि
मा लघोर्भावो लघिमा पक्षे लघुता लाघवं उरस इमनि उरका
रस्य रेफः स्यात् इमनि परे पृथोः भावः प्रथिमा म्रदिमा इद्दिमा क्र
शिमा भ्रशिमा गुरोर्गरिमन् इति गुरोर्भावो गरिमा बहोर्लोपो भूच
बहोः परेषामिमनादीनामिकारस्य लोपः स्यात् बहोर्भूयस्यानेभ्य

आदेशः भस्मा अस्त्यर्थे मतुः नाम्नोऽस्त्यर्थे मतुप्रत्ययः स्यात् अ
आ स्यास्मिन्वास्तीत्यर्थे उकारो नुंविधानार्थः व्रतो नुम अन्त्यस्य सा
५९ वित्ति दीर्घः गावो विद्यतेऽस्यास्मिन्वा गोमान् श्रीर्विद्यतेऽस्यास्मिन्वा
59 श्रीमान् आयुर्विद्यतेऽस्यास्मिन्वा आयुष्मान् गोमती आयुष्म
ती अःकौ मत्वर्थे नाम्नो मत्वर्थे अःकौ स्तः वैजयंती पताका वि
द्यते यस्य सः वैजयंतः वैजयंतिकः माया विद्यते यस्य सः मायि
कः मान्तोपधात्वतिनौ मकारान्तात् मकारोपधात् अकारान्ता
त् अकारोपधात् वतिनौ प्रत्ययौ स्तः अस्त्यर्थे भानिन तत्राणि
विद्यते यस्यासौ भवान् चेद्रमः धनमस्यास्ति धनवान् पुत्रवा ५९
न् पुत्री छत्री वणवान् दण्डी दण्डो विद्यतेऽस्यासौ दण्डी भूमिः

किमस्यास्ति किंवान् कामवान् कामी शामोविद्यतेयस्यसः शा
मवान् शामीलक्ष्मीवान् तडिदादिभ्यश्च तडिदादिभ्यः शब्देभ्यः
वत् प्रत्ययोभवति चकारान्तडिदादेरत्र चपस्यजत्वंनास्ति
तडिद्विद्यतेस्यास्मिन् वा तडित्वान् विद्युत्वान् मरुत्वान् एतत्किं
तस्य: परिमाणेवतेघवदेशा यत्तदेतशब्देभ्यो डेरावंपरिमाणेन
कियान् प्राग्येतदोवा एतड्डावंतस्मात् विकल्पेनवैकोपरे
यस्मिन् पक्षे श्रानभवति तत्रकृत्तस्यरकारादेशः स्यात् एत
न्यमाणं एतावान् एतत्परिमाणं इयान् तुन्दादेरिलः तुन्दि
लः उदरिलः फेनिलः दंतादुरः उन्नतादंतायस्यासौदंतुरः श्र
द्धादेरालुः श्रद्धालुः दयालुः निद्रालुः कृपालुः कृपादिभ्योव

लः कृषीरस्यास्तीति कृषीवलः नैषोविद्यतेयस्यासौतपस्वी मायावी
ग्रा॰ ८ मेधावी स्रग्वी वाचोग्मिन् सहुवाक् विद्यते यस्यासः वाग्मी वाचा
60 देरालः धारालः दंष्ट्रालः शिखालः आलाटौ कुत्सितभाषिणि
वाचालः वाचाटः ईषदपरिसमाप्तौकल्पदेश्यदेशीयाः ईषदपरि
समाप्तः सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः कविदेश्यः
कविदेशीयः कुत्सायांपाशप् कुत्सितोवैयाकरणः वैयाकरण
पाशः प्रशंसायांरूपप् प्रशस्तोवैयाकरणः वैयाकरणरूपः भू
तपूर्वेचरट् पूर्वंदृष्टः दृष्टचरः स्त्रीदृष्टचरी प्राग्वर्यविकारेभ्यश्च
न्यादिभ्यमयट् अन्नंप्राग्वर्यस्यासौ अन्नमयोयज्ञः मन्नमयोव
टः स्त्रीमयोजाल्मः अपूपमयोचरुः तदधीनेवद्देवेन्यश्चाचेण ८

वक्तव्यः व्याकरणं वेद अधीते वा वैयाकरणः शोभनो अश्वः स्व
श्वः ते वेदेति सौवश्वः न य्वाभ्यां पूर्वौ तु ऐच् संयोगौ यौ वा तयोर्यकारव
कारयोः संबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न स्यात् किंतु तयोः पूर्वं आगमो भवति
ऐच्च औच्च ऐचौ तौ आगमौ स्तः वर्णविश्लेषं कृत्वा यकारात्पूर्वं ऐ
कारः वकारात्पूर्वं औकारः पश्चादादिस्वरस्य वृद्धिः इत्यभि
नार्थे लक्षणानां तायस्यातिसलक्षितः लक्षितः तरतमयोर्विभागः प्र
कर्षे प्रकर्षे अतिशये अर्थे तरतमईयसु इष्ठ इमनिस प्रत्ययाः स्युः अति
शयेन शुक्लः शुक्लतरः शुक्लतमः इयसिष्ठेष्वितावितिवतोर्लो
डित्वाट्टेर्लोपः उकारोनुबन्धार्थः वतोर्नु न स्यात् तेनो दीर्घः
अतिशयेन लघुः लघीयान् पापीयान् लघीयसी पापीयसी

ष्ठिष्ठः प्रापिष्ठः गुर्वादेरिष्ठेमनीयःसु गरादेशः स्यात् टिलोप

सा। ९८ श्च न भवति अतिशयेन गुरुः गरिष्ठः गरीयान् गरीयसी गरिमा

युवाल्पयोः कन् च यविष्ठः यवीयान् कनिष्ठः कनीयान् अल्पि

61 ष्ठः अल्पीयान् प्रियस्य प्रादेशः अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः प्रेयान्

प्रेमा स्थूलस्य स्थवादेशः अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः स्थ

वीयान् ईलोपोज्याशाश्चादीयसः ज्यादेशादुत्तरस्य यसः ईकार

लोपः स्यात् अतिशयेन वृद्धः ज्यायान् ज्येष्ठः अतिशयेन दीर्घः

द्राघीयान् द्राघिष्ठः अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः श्रेयान् श्रेय

सी बहोरुत रस्य च हस्य इकारोऽपि भवति ईयसः ईकारस्य च लो ९८

पः भूच बहोः अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः भूयान् किमेत्याद्य

द्वाभ्यामाद्यन्तरतमयोराम् वक्तव्यः अतिशायने किं किंतरां किंतमा
कुतस्तरां परमाणवः कुतस्तमां तेषामारम्भकत्वे उच्चैस्तरां गाय
ति अतिशायने पचति पचतितरां पचतितमां इत्यादि परिमाणे
दघ्नादयः परिमाणेऽर्थे दघ्नच् द्वयसच् मात्रच् इत्येते प्रत्ययाः स्युः
जानुः परिमाणमस्येति जानुदघ्नं जलं शिरोद्वयसं पुरुषमात्रं ॥
योर्विद्वानोरेकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ प्रत्ययौ वक्त
व्यौ डकारष्टिलोपार्थः कतरो भवतोः कविः कतमो भवतां लो
किकः भवतोर्यतरस्तार्किकः ततरस्तद्दृष्टमान संख्याया विधा
धावधारणे संख्यानं येषां ते संख्येयास्तस्य विशेषावधारणं तस्मि
न्नर्थे वर्त्तमानात् प्रत्ययो भवति द्विविधा शास्त्रानीयः इयं से

सा० ६२
62

ख्यापूरकः द्वितीयः त्रेः सम्प्रसारणं त्रयाणां संख्यापूरकः तृती-
यः षट् चतुरोस्थः थुकं च षष्ठः चतुर्थः कतिकतिपयाभ्यां थुक्
कतिथः कतिपयथः पञ्चादेर्मट् पञ्चमः सप्तमः विंशत्यादे-
स्तमट् विंशतितमः विंशतितमी विंशत्यादेस्तेर्विकल्पलोपः
विंशः त्रिंशः शतादेर्नित्यम् शततमः शततमी एकादशादे-
र्डः एकशब्दस्याकारः एकादशः द्वादशः त्रयोदशः अष्टा-
दशः प्राक् शतान्नवतेः द्वाचत्वारिंशदादेर्वा द्वाचत्वारिंशत्
द्विचत्वारिंशत् अनशीतेरिति विशेषणात् द्व्यशीतिः त्र्यशीतिः
शतात्प्राक् षण्णवतिः अनशीतिः अष्टाशीतिः संख्यायाः ६२
प्रकारे धा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्विधा त्रिधा चतुर्धा गणोऽगणवधा

प्रत्ययान्तस्य ग्रहणः अग्रे प्रत्ययश्च स्मात् चकारो विकल्पार्थः द्वेधा
द्वैधं त्रेधा त्रैधं क्रियाया आवृत्तौ कृत्वसुच् पञ्चकृत्वः द्वित्रिभ्यां
सः द्विकृत्वे त्रिकृत्वे बह्वाद्येः शस् बहुशः स्तोकशः तयपौ सं
वा ख्यायाँ अविनः शाक्षात्पायदेश प्रत्ययो भवतः द्वितयं त्रितयं द्वयं त्र
यं स्त्रीचेत् द्वयी त्रयी द्वितयी त्रितयी जङ्घाशाब्दात् निजवर्णेला
दयो वक्तव्याः अतिशयेन जङ्घयोर्विग्रहस्य स्मृतः जङ्घालः जङ्घा
कारिकः कारिकप्रत्ययः जाङ्घिकः स्कण्णप्रत्ययः मूलेऽपश
मी कुटीशुण्डाभ्यां रः अल्पा शमी शमीरः अल्पा कुटी कुटीरः
शुण्डारः स्त्रीभ्यो ढः नाण स्वं भैः स्त्रेणं पौंस्नं शेषान्निपात्याः क

स्याद्व्यः कांस्याख्यामयस्येति कृतिः ॥ इति तद्धितप्रक्रिया इति सारस्व-
ती प्रक्रिया प्रथमवृत्तिः समाप्तः ॥ अथाख्यातप्रक्रिया निरूप्यते